Национальная библиотека Республики Тыва

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 54 (16214) ◇ 2000 чылдың май 18, четверг ◇ Ат салган шагы 18.45 Садар өртээ 3 рубль

ХҮНДҮЛҮГ ЧАГЫДЫКЧЫЛАР!

Тыва Республиканың Федералдыг почта харылзаазының эргелели күрүне албан чери

2000 чылдың ийиги чартык чылында

чагыдылга кылып алырынче Силерни чалавышаан,

АПРЕЛЬ 1-ДЕН ЭГЕЛЕП

төп болгаш тус черниң үндүрүлгелеринге чагыдылга эгелээнин дыңнадып тур.

Чагыдылганы кайы-даа харылзаа белдирлеринге кылдыртып болур, оон **аңгыда чагыдылга килдизинге** (Дружба, 156 "а") база төп харылзаа белдиринге (Кочетов кудумчузу, 53)

эртенгиниң 8 шактан кежээкиниң 17 шакка чедир

1 айлап, 3 айлап азы чартык чылдыы кылдыр чорудуп турар.

Төп солуннарга 2000 чылдың **май 15-ке**, а тус чер солуннарынга **июнь 15-ке** чедир чагыдылга хуусаазы чедер.

Чагыдылга кылып алырынче далажыңар, Силерни манап тур бис.

ТР-ниң Чазааында

ХҮЛЭЭП АЛГАН

Май 16-да Тыва Республиканың Чазак бажыңының хуралдаар залында хурал болган. Ону ТР-ниң оралакчы президентизи А. А. Мельников даргалап эртирген.

Аңаа Чазак кежигүннери 2000 чылдың бирги чартыында ТР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң көргүзүглерин бедидериниң болгаш бүдүрүлгениң объемун калбартырының хемчеглериниң, бо чылдың апрель 23-те 110 киловольтулуг "Чадан—Кызыл", 220 киловольтулуг "Шушенская—Опорная—Кызыл" транзиттиг электри дамчыдылгаларын өжүргениниң, республиканың ниитилел политиктиг "Шын", "Тувинская правда" солуннарының ажылынын, 2000-2001 чылдарда ТР-де биче сайгарлыкчы чорукту деткииринiң дугайында күрүне программазының, 2000 чылда инвестиция программазынче киирген тудугларны доозары-биле чоруттунган садыглажыышкынның түңнелиниң, бо чылын школачыларның чайгы дыштанылгазының, 2000-2001 чылдарда ТР-ниң Чазааның болгаш ажыл берикчилериниң каттыжыышкынының база ТР-ниң профэвилелдер чөвүлелиниң 1998 чылдың март 17-де хүлээп алганы Дугуржулга хуусаазын узадырының, тудуг талазы-биле өртектерниң смета-нормативтиг чаа баазазынче шилчириниң, тус-тус кижилерден хүлээп ап болур өңнүг болгаш кара металлдарның хевирлериниң, ТР-ниң Чазааның 1999 чылдың июнь 1-де үндүргени № 391 "ТР-ге автомобиль транспортуубиле пассажирлер сөөртүлгезин чурумчудары-биле Түр ажыглаар дүрүм" деп доктаалының күш чок болу бергениниң, 2000 чылда республикага картофель болгаш ногаа тарылгазын өйүнде чорударын организастаар штабты тургузарының, тыва милицияның 75 чылдаан байырлалын эрттиреринiң, ТР-ниң Социал хөгжүлде яамызынга аъш-чемге хереглээр продуктулар садып аарынга акша аңгылап бээриниң дугайында айтырыгларны сайгарып көрген болгаш оларның чамдыктарынга хамааарыштыр доктаалдарны хүлээп алган.

Борис ОНДАР.

АЛДАП КЕЛИР

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактың болгаш сарыг шажын төлээлекчилериниң чалаанын езугаар сарыг шажын философиязының профессору хүндүлүг Геше Джамба Тинлей май 22-де Тывага аалдап келир.

Хүндүлүг аалчы май 22-ден 25-ке чедир үеде, хүннүн-не В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга философия талазы-биле лекцияларны номчуур. Лекциялар кежээкиниң 18 шакта эгелээр. Май 28-те театрга баар кижилер тускай мөргүл езулалдарын көрүп болур. Сарыг шажынга бердинген, Богда бурганның өредиин ханы өөренип чоруур кижилер май 26 болгаш 27 хүннеринде "Чедер" курортка баргаш, башкының өредиин ханызы-биле билип ап болур.

Геше Тинлей **май 29-та** Иркутскиже ужуптар. Оон улаштыр Бурят Республикага, Моол Арат Республикага баар. Тывага кээриниң мурнунда Элиста (Калмыкия), Омск, Новосибирск хоорайга чораан.

Рита САМБУ.

Селектор дамчыштыр хурал

"Часкы хүн чылды чемгерер"

Май 17-де тараа культураларын чаштырарынга болгаш ийиги хлеб — картофель тарып олуртурунуң талазы-биле республиканың көдээ ажыл-агый адырлары кандыг байдалда дээрзин билип алыр сорулгалыг селектор хурал болуп эрткен.

ТР-ниң оралакчы президентизи А. А. Мельников хуралды ажыдып, чуртта болгаш республикада ниити байдалды таныштырып, ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазактың талазындан кылып чорудуп турар ажылдарны дыңнаткан.

Бо чазын агаар-бойдус каш янзы чаннап, харын чаап, доңаттар болгулаан. Оон уржуундан Россияның чамдык регионнарында олурткулаан тараа культуралары, ногаа-чимистиң өзүмнери узуткаттынып, улус ажыл-агыйынга хөй түңнүг когаралды чедирген. Ындыг болзажок, агаар таарымча чок дээш ийи холду хүлүй тудуп алгаш, эки үелер чедип келирин манап олурбайн, кижи бүрүзү шимченип ажылдаарын үе негеп келген. "Часкы хүн чылды чемгерер" дээр болгай, ынчангаш өреге бүрүзү бодун боду хандырыптар огородту тудары бирги чергениң айтырыы апарган. Кажан огородту тарып, картошканы олуртуп алыр болзуңарза, оон эки дүжүттү алыр дээш карак кызыл ажылдаар апаар. Ынчангаш ажыл чок деп чүве турбас ужурлуг дээрзин оралакчы президент А. Мельников айыткаш, тараа культураларының болгаш картошканың үрезинин чер-черлерге хуваап, часкы ажылдарны шыңгыы контрольга тударыбиле республика штавын тургусканын дыңнаткан.

Ук штабтың оралакчы даргазы ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы В. Д. Хемер-оол, бо чылын тарылга кампаниязы нарын үеде эртип турарын чугаалааш, амгы үеде тараа культураларының үрезининге 10 млн. рубль үндүртүнгенин айтып, эрткен чылын ол хире түңге 3 муң тонна үрезинни садып ап турган болза, бо чылын чүгле 1,6 муң тонна садып алыр аргалыг дээрзин чугаалааш, ажыл-агый бүдүрүлгелериниң удуртукчулары боттарының үрезиннерин курлавырлап арттырып алырын моон соңгаар өөренип көөр болза эки-дир деп чагаан. Часкы тарылгага ажыглаары-биле "Российжи үрезиннер" АН-ниң аңгылап бергени үрезиннерин кожууннарда суггатыг болгаш аңдарып белеткээн шөлдериң хемчээлиби-биле үлээрин дыңнаткан. Бо чылын картофельди 3200 га шөлге, оон иштинде көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери 89 га, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар 146 га, хуу чон 2965 га шөлге олуртур деп планнап турар. Ынчап кээрге 9600 тонна үрезин негеттинип турар. А херек кырында чурттакчы чонда 8895 тонна үрезин курлавырда бар бооп турар.Ногаа культураларын тарыырынга 473 кг үрезин херек.

ТР-ниң Чазааның 2000 чылдың апрель 11-де үнген доктаалы езугаар, өг-бүле болгаш ие-чаш камгалалының республика фондузунга Чазак 150 муң рубльди үрезиннер садып алырыбиле аңгылап берген база 605 муң рубльди бо хүннерде немей тып, тускайлаан. Ынчап келирге, часкы хову ажылдарынга Чазак болдунар-ла дузаны көргүскен, ам чүгле ажылды кылыры, оон эки түңнелди алыры арткан.

Айлаң МОНГУШ.

Шывыглыг рынок — бөгүн

ХЕРЕГЛЭЭНИҢ ШУПТУ ЫНДА

Репортаж

Шывыглыг рынок Кызыл хоорайга бир-ле дугаар ажыттынган, Тываның төөгү материалдарының аразынче кирер база бир хөй-ниити садыг-чемненилге чериниң езулуг-ла культурлуг төвү апар чыдарын бо хүнде караавыс-биле көрүп тур бис.

Каш чыл бурунгаар типография бажыңын чаартып солууру-биле эгелеп алган тудуг объектизиниң бажыңы-ла болгай деп чоннуң мынчаар кыска үениң дургузунда төндүр кылдына бээринге бүзүревейн турганын чугаалажып чорууру-даа хоомай таварылга болбаанынга канчап чоргаарланмазыл? Найысылалывыс Кызылдың төп черинде бо тудугну төндүр тутчуп доозупкан тудугжулар чүгле ооң чаны-биле сактып эртер эвес, харын-даа ооң ажыын көрүп, чонда бараан болуп чоруурлары-даа бар чадавас дээрзинге бодум хуумда чигзинмес мен.

Чоокта чаа-ла иштики дериг-херексели четчелеттинип чадап, ындамында каш сайгарлыкчы садыгжылар боттарының стол-сандай, баартактарының артында бот-боттарындан улуг-даа ылгашпас бараннарын делгеп алгаш садыглап турганынга бодаарга, ам мырыңай езулуг-ла бодунуң "Садыг төвү" деп чоргаар адын шывыглыг рыногувус бадыткап, ажыл-чорудулгазын шуудады берген. Амгы үеде ооң адаккы, үстүкү каттары хүннүң чугула бараннары-биле бодунуң шаа-биле дериттинип, хүн келген тудум улам чараш хевир-шинчи кирип орар.

Адаккы, үстүкү каттарда амдыызында чеже кижиниң эжелеп садыглаар ужурлуг олуду барын маңаа даап бодап шыдавас мен. Чүге дизе документ кырында алган-даа болза, херек кырында туружунда ам-даа келбейн турарларның саны эвээш эвес. Ынчалза-даа хамык ужур ында эвес. Кол-ла илередиксээн бодалым — ында бараннарның, ылаңгыя аъш-чемниң өртекүнезиниң, шынарының, оларның сайгарылгазының болгаш садыгжыларның сагыш-сеткилин илередири.

Ажылымның кол угланыышкыны-даа, сонуургап турар айтырыгларымның чаңгыс сорулгазы-даа — көдээ ажыл-агыйже угланган. Ынчангаш мал болгаш чер ажылындан бүдүрген продукцияның сайгарылгазы, саарылгазы мээң кичээнгейимниң кол өзээнде дээрзин база катап демдегледим.

Шывыглыг рынок азы садыг-делгелге төвү ады-даа, турар туружу-даа таарымчалыг чер. Ооң иштинче кире бээрге, дораан-на оң талазындан чаа өлүрген малдың ханзыг, эътсиг чыды чытталып, янзы-бүрү холуксааларны немеп тургаш ыштаан, хаарган, дузаан, хайындырган колбасаларның, салаттарның, балыктарның, сүт кылыгларының үссүг, сүтсүг амданныг чыды долуп келир. Ол ылап-ла шын. Ынчангаш оң талазындан эгелеп алыры меңээ эң-не таарымчалыг.

Аравыс каш базым-даа болза, ынаар ында-хаая кирер турдум. Бо удаада аңаа ажыл-херээм аайы-биле чедип, аныяк садыгжыларның өөрүшкү долган шырайларын көрүп, оларның-биле каш сөс-даа солчур аргалыг болдум. Та чүге-ле ийик, бир-ле дугарында соңга баарының эң ындыкы соодукчу-баартакта аныяк ургларга чеде бердим. Ында сүт аймаандан кылган ак чемнерниң янзы-бүрү хевирлери бар болду.

Баштай сонуургап айтырымга чүнү-даа чугаалавас боорга, солун черинден келгенимни дыңнадырымга, улам-на дидинмейн, коргуксай бердилер. Чугаа үндүрери-биле бараанны кайыын ап турарын сонуургаар дээш, ат-сывын адавас деп аазаашкынны-даа бердим. Оон-на эгелээш бирги каътка аян-чорукчу ажылхерээм хилис барбаан.

Бо уруглар баштайгы үеде Ак-Довуракка коммерция ажылын эгелээн. Кажан төптүн ажыдыышкыны эгелеп, олуттарны үлей берген үеде келгеш, күзээнин чедип, боттарынга турум садыглаар черни аланнары ол. Улуг көзенек өттүр соодукчуну көөрүмге сүт, творог, йогурт, колбаса дээш, белен чиптер чемнерден чок-ла чүве чок. Чүгле оларны ам дээрезинде Абакан хоорайның сүт заводу биле эът комбинадындан дугуржулга езугаар эккеп турар. 2 хонгаш-ла чем бүрүзүн бир-бир корзинканы, азы шупту катай 8 корзинканы алыр. Абакандан алган өртекти болгаш ынай-бээр орук шүүделин катай санаарга, маңаа чүгле үндүр садарынга 25-30 хуу неметтинерин чугаалай-дыр. Оларда эът чок боорга, колбасазын сонуургап, Тываның бүдүрген колбасазын чүге сатпайн турарын база айтырдым. Ынчан харыы кылдыр: ону шенеп көрбээнин база ассортиментизи эвээш, бараанны садарынга чогумчалыг шынары четпес, амданы база хирелиг дээрзин чылдагаанаарга, соксап калдым.

Ооң дараазында 5 дугаар разрядтың кондитери Людмила Михайловнаның чанынга чедип, амданныг салаттарын сонуургадым.

Шыны херек, мооң мурнунда бистиң кулинарлыг садыгларывыска көрейлерниң рецептизи-биле кылган салаттар көзүлбейн турган болгай. Депшилге деп чүве ол-дур ийин. А бо удаада Люда морковь, свекланы көрейлерниң тускай херекселинге хээп кылгаш, эът, балык, мөөгү-биле холааш, янзы-бүрү холуксааларны амдан киир немеп тургаш, 100 граммнап садып турар. Өртектери 5 рубльден өрү, чүгле чүнүң-биле кылганындан хамааржыр. Хүнде садар нормазы 2 кг, бир кылган салатты соок черге шыгжап тургаш, 3 хүн иштинде садып үндүрер ужурлуг. Черле төп чер болгаш, кайыындаа келген чоннуң акшазы бар. Ынчангаш эртенги эккелген савалар саадавас, кежээге четпейн куруглай бээрин магадайдыр. Людмила Маковка садыглаарынга ажыглаар ногаазын боду тарып, өстүрүп, ажаап ап турар.

Оон улаштыр колбаса кылыгларының янзы-бүрү ассортиментизи, бода болгаш шээр малдың эъди, ханы, ишти-хырны дээш, кайызын ол дээрил аан. Садыгжылар мырыңай боттарының хөйүнден эрткен-дүшкен улуска сүмелеп, кыйгырып, эъдиниң шынары, амданы үрелбезин дээш дүрген садарын бодап, сагышсырап-ла турарлар.

Ол саарлыкчылар колдуу-ла кожуун, суурлардан чоннуң эккеп саткан эъдин садып алгаш, боттарының хуузун улаштыр немээш, үндүр садып орарлар. А чамдыктары бодунуң өстүрүп алган малын оорга алзырының орнунга дээш акшага орнап ап турарлары ол. Шывыглыг рынокта эът өртээ өске садыглар болгаш базаарларга бодаарга, 2-3 рубль чиик өртектиг. Ынчалза-даа садыгжыларның арын-шырайы өөрүшкүлүг. Арыг-силиг, делгем-чырык, улуг соодукчулуг белен бажында киргенинге олар чоргаарланып турар.

Тыва чурту хемнер, хөлдер, аржаан суглар-биле база байлак-ла оран дээрзин чүгле боттарывыс эвес, харын-даа даштыкыдан, соңгаартан келген аалчылар, аян-чорукчулар безин эскерип, ону кайда-чүде чер-чуртунда тарады бергени чажыт эвес болгай. Ол хиреде садыгларда чүгле соңгаартан эккелген балык эъди колдаан дижиривис база-ла таварылга эвес. А бодувустуң байлаавыс балыктан — окунь, карась, налим, плотвадан өске шупту Новосибирскиниң, Минусинскиниң балык заводундан келген балыктар делгеттинген. Ону чүгле ам дээрезинде деп билзе эки. Май төнчүзү, июнь эгезинден бээр Тывада бар балыктар садыгларга кирип эгелээрин дыңнаарга, сеткилге-даа өөрүнчүг.

Кажан мал продукциязының сайгарылгазының дугайында чугаалап тура, ие-черивистиң хайыразын демдеглевейн баары канчап-даа таарышпас. Ылаңгыя чайгы үеде витаминниг чемнер чиири эргежок чугула. Бо хүнде шывыглыг рынокта морковь өртээ 1 кг-де 10-15 рубль, свекла — 10-12, картофель 45-50 рубль, а үрезинге ажыглаар дээр болза улуг хуунның — 35, бичиизиниң — 30 рубль, лук-севок — 1 кг-де 50 рубль.

Черле ынчаш ниитизи-биле шывыглыг рынок деп адап өөрени берген садыг төвү черивисте бо хүнде салдынган дериг-херексел, арыгланыр, уштунар, чунар, дыштаныр өрээлдер бүрүнү-биле ажылдап турары өөрүнчүг. Соодукчу бүрүзү, аъш-чем шыгжаар черлер ажылчын турушта. Кудумчуга эът садып, довурак-доозунга боражып, ымыраа-сээкке чиртип турганынга бодаарга, мында езулуг культурлуг, арыг-шевер чуртталга бар. Олар доктаамал садыглаар чер дээш 15 муң рубльди төлээн, а хүнде аренда дээш 36-45 рубльди төлеп турар. Ынчалза-даа бүгү чүве чаңгыс хүн экижип, четчелеттине бербес болгай. Ам-даа дериир, чедир салыр, кылыр ажылдар бар. Эки чүве — аныяктарның, садыгжыларның ажылдаарынга таарымчалыг бүгү-ле байдал барык тургустунган.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, хөгжүлденің болгаш материалдыг культураның депшилгелиг хөй-ниити чадазы эгелээн деп болур.

Чимисмаа МОНГУШ.

Аар атлетика

КҮШТҮГЛЕРНИҢ КҮШТҮГЛЕРИ

Спорт

Аар атлетиканың күштүң үш хевиринге классиктиг маргылдаа (пауэрлифтинг) 16 чыл бурунгаар Тывага сайзырап эгелээн. Үениң бергезинден сөөлгү каш чылдарда уттундуп бар чораан спорттуң ол хевири бо үеде республиканың аар атлетика федерациязының ачызында катап сайзырап эгелээн. Тиилелгениң 55 чыл оюнга тураскаткан спорттуң ол хевиринге республика чергелиг чемпионат май 9-туң хүнүнде дыштанылга парыгынга болуп эрткен. Ук маргылдаа үш хевирге болган: штанганы эгин кырынга салгаш олурарынга, сандайга чыдып алгаш өрү көдүреринге (жим), оорганы ыргайтпайн күш-биле тыртарынга (тяга). Тиилекчилерни троеборьениң үш шимчээшкининге көргүскен ниити түңүн көрүп тургаш, мөөрейниң кол судьязы Евгений Черногривов илередип турган.

Эң-не чиик деңзиге Көк-Тей школазының 6-гы классчызы Артем Добрынин чемпион болган. Оон алган ниити саны 215 кг. 56 килге чедир деңзиге база-ла Көк-Тей школазының өөреникчизи Роман Бабайцев 2 дугаар спорттчу разрядка төлептиг болган. Көк-тейжилерниң тренер башкызы Виктор Тыртык-оол аар деңзиге 450 килди көдүргеш, тиилекчи болган. Ортумак деңзиге дээди өөредилге черириниң башкызы Равиль Хрунов бирги разрядка төлептиг болган. 75 кг деңзиге Олег Усольцев бодунуң удурланыкчыларынга тиилээр арга бербейн, 435 килди көдүргеш, шаңналдыг черни ээлээн. Ортумак деңзиге Артыш Салчак 430 килди көдүргеш, чемпион болган. Мөөрей адакталып турда аар атлетиканың хоочуну Кызылдың дугаары 1 школазының башкызы Александр Позябкин 565 килди көдүргеш, бодунуң чаа рекордун тургускан. Барыын-Хемчик кожуундан Аяс Саая 375 килди көдүргеш, шаңналдыг черни ээлээн.

Күштүң үш хевиринге болган чемпионатка 41 спортчу киришкен. Оон алгаш көөрге, аныяктарның аар атлетикага сонуургалы улуг деп чүве билдингир. Аар атлетиканы массалыг болдурарыбиле бүгү кожууннарның удуртукчулары шой көдүреринге сундулуг аныяктарга деткимчени көргүзери күзенчиг.

* * *

Красноярск хоорайга Ю. Ивановтуң адынга тураскааткан Бүгү-россияның аар атлетика турнири 11 дугаар эртип турар. Бо удаада Тиилелгениң 55 чыл оюнга болгаш Красноярск крайга аар атлетиканың тургустунганындан бээр 50 чыл болганынга тураскааткан турнир май 4-7 хүннеринде болуп эрткен. Аңаа Хакасиядан, Тывадан болгаш Новосибирск, Омск, Томск, Кемерово, Тюмень хоорайлардан ниитизи-биле 195 кижи киришкен. Оларның аразындан 44 кижи аар атлетикага Россияның спорт мастерлери, 4 кижи делегей чергелиг спорт мастерлери деп аттың эдилекчилери. Россияның күштүг дээн 19 атлеттери, хоочуннарның 10 командазы, 35 харга чедир назылыг аныяк спортчуларның 22 командазы киришкен.

Турнирниң эге ийи хүнүнде шыырак дээн делегей чемпиону Алексей Попов, Европа чемпиону Владимир Киселев болгаш өске-даа хоочун атлеттер аныяк спортчуларга боттарының арга-дуржулгазын чижек кылдыр көргүскен.

Тываны төлээлеп ук турнирге "Динамо" спортчу ниитилелден 7 кижи киришкеш, чедиишкинниг ээп чаныр келгеннер. Шагаан-Арыгдан Геннадий Биче-оол (62 кг) алдын медальды чаалап алгаш, эш-өөрүнге үлегер болган. Чиик деңзиге хүлер медальды база-ла Шагаан-Арыгдан Александр Сат алган. Оон бодунуң деңзизинге ИХЯ-ның ажылдакчызы Сергей Мотолов мөңгүн медальды алган. 5 дугаар бөлүктен 69 кг деңзиге Валентин Югай алдын медальга төлептиг болган. Ортумак деңзиге Владимир Хүлер база-ла бодунуң адын бадыткап, хүлер медальдың эдилекчизи болган. Аар атлетикага республиканың каш дакпыр тиилекчизи Виктор Тыртык-оол хүлер медальга төлептиин көргүскен. Мөөрей адакталып турда билдингир спортчу республиканың аар атлетика Федерациязының даргазы Евгений Черногривов алдын медальды алган. Ооң оглу Александр Черногривов ортумак деңзиге 125 кг штанганы хол башка (рывок) көдүргеш, 155 килограммны өрү (толчок) көдүргеш, Россия чергелиг спорт мастеринге төлептиин бадыткаан. Ол бодунуң бо кайгамчыктыг спортчу көргүзүү-биле Тываның спортчу төөгүзүнче кирген. База бир атлет Игорь Черногривов спорт мастери деп атка чүгле 2,5 килограммны чедирбейн барган. Бо эрткен аар атлетикага турнирден алгаш көөрге, Тывада база шыырак дээн күштүг кижилер бар дээрзин үстүнде атлеттерниң аттары бадыткап турар.

Красноярск хоорайга болган турнирниң деткикчизи ИХЯ-ның сайыды генерал-майор С. С.-Б. Монгуш болган. Аңаа четтиргенивисти илеретпишаан, удавас Грециядa болуп эртер аар атлетика чемпионадынга киржир Евгений Черногривовка чедиишкинни күзеп каалыңар.

Игорь ДАМДАК.

Сөөлгү шакта

♦Россия Федерациязының Чазак Даргазының албан-дужаалынга Михаил Касьяновту томуйлаарынга чөпшээрежилге бээриниң дугайында Президент В. Путинниң саналын Күрүне Думазынга чугаалажып көөрү доозулган, депутаттар чөпшээрежилгени берген. М. Касьянов бодунуң ээлчээнде бүгү фракцияларның удуртукчулары-биле ужуражып. чорудар ажылының кол угланыышкыннарын таныштырган. Күрүне Думазының дүүн эрткен пленарлыг хуралынга бо айтырыгны үзе шиитпирлээн.

♦РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының Чөвүлели аар эвес херектер үүлгеткен хамаатыларга келдерел көргүзер дугайында айтырыгны чугаалажып көөр дээн. Баш удур дыңналып турарын езугаар алырга, үш чыл чедир хуусаада шиитиргеннерни, херээженнерни хостап болурунуң барымдаазы бар бооп турар.

♦Англияның хаанының ызыгуур салгакчызы, Елизавета II хаанның уруу Анна хууда чорук кылып Москвада келген. Бедик аалчыны РФ-тиң Президентизи В. Путин хүлээп алган Ызыгуур салгакчызы Анна Англияның Москвада элчин черинiң чаа бажыңының ажыдыышкынынга киржир. Черле эрес херээжен-дир. Олимпий оюннарынга аът спортунга мөңгүн медаль-биле шаңнаткан. Машинаны боду мунар, дурген маңнадып чорааны дээш торгаал база төлээн деп, агентилелдер дыңнаткан.

♦Чечен чарылдырыкчы дээрбечилериниң баштыңы Аслан Масхадов чоокта чаа чугаалажыышкыннар эгелээрин саналдап турган болза, ам кээп, май 20-ден эгелеп, дайын чорудулгаларын күштелдиреринче дээрбечилерни кыйырган. Грузияның кызыгаарын дамчыштыр Чечняже афган талибтер шургуп кирер деп турары билдине берген. Олар "Стингер" дээр зениттиг ракеталар-биле чепсегленген.

♦Приморье крайда даштыкы сайгарлыкчыларга удур кеземче херээн оттурган. Олар кызыгаар эртерде каайлы төлевирин кылбаан, ынчангаш бараннарын хавырткан, ук бараннарны чонга саткаш, өртээн күрүне фондузунче шилчидер.

♦ССРЭ-ниң Президентизи турган Михаил Горбачев итали солунга интервью бергеш, РФ-тиң девискээринде федералдыг округтарны тургусканынга чигзинип, бо талазы-биле В. Путинниң Чарлыын тайылбырлаары чугула деп дыңнаткан.

♦Японияның премьер-министри турган Кейзи Обути аарааш, 6 неделя иштинде эмнелгеге чыткан-ының соонда, май 15-те мөчээн.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

Чылыг сөс

Биске уттундурбас

Чадаана хоорайга хамааржыр Кирбиш-Сарай деп бичии суржуташта 82 кижи 21 өрөгеде чурттап турар бис. Пенсионерлер 21, ажыл чок улус 31. 12 өрөге дузалал ажыл-агыйны тудуп, рыноктуң берге байдалдарын ажып эртер аргалыг болуп турар. Эки шагда Чадааннаның үлетпүр комбинадынга хамааржып, тууйбу, чугай бүдүрүп турар үеде суржуташка эмчи пунктузу, садыг-даа ажылдап, чурттаргавыска хомудавайн турдувус. Амгы үеде суур девискээринде "Адыр-Бажы" деп бичө бүдүрүлгеде 11 кижи ажылдап, чугай өртөдип турар.

Эң-не берге айтырыг — суурнуң чурттакчылары 5 чыл иштинде электри чырыы чок. Хилинчектенип чурттап келдивис, чырык чокта согур кижи-биле дөмей-ле. Шай-даа чылдырда, от салыр, эң ыланғыя аарыг-ажык улусту, чаш ургларны ажаап, азыраары дыка берге. Чырык айтырыының хөй чылдарда шиитпирлеттинмейн келген чылдагааны — ук электри шугумунуң "Тувкоммунэнергога"-даа, каяа-даа хамаарышпас ээзи чок турганы. Чырыкты Чадааннаның хөмүр-даш уургайындан берип турган. Бо беш чыл иштинде чырык айтырыы кожуунуң, хоорайның-даа чагырга даргаларынга тургузарга, электри шугумун чаартып септээринге хөй акша-хөреңги херек, септевээнде "Тувкоммунэнерго" хүлээп албас-тыр деп харылаар, черле шиитпирлеттинмес берге айтырыг болду.

Чадаана хоорайның чагырга даргазынга 1998 чылда херээжен дарга Ольга Доржуевна Салчак ажылдай бергеш, бистиң чурттап олурар берге байдалывысты билип, айтырыгны шиитпирлээр дээш оралдажып эгелээн. Ол дарга Чадааннаның хөмүр-даш уургайынга чырыкты кожуп бээрин дилеп, каш удаа баарга: "Электри шугумун чаартып кылыңар! Урелик электри шугумун хүлээп алырывыска, авария болуп, кижилерге айыл-халап чедирзе, кым харылаарыл?" — дээш, чөпшээрешпээн. Ынчап чадажып турувуста, электри удазыннарын хүнүн бодаан чазый-чилби кижилер оорлап аппарган.

Ам канчаар, чыда өлүр чылан эвес, хоорайның чагырга даргазынын ораалакчызы Владимир Бегзиевич арга-хоргазын тып турган, электри удазыннарын садып эккелгеш, 1999 чылдың март айда кылдыртып эгелээн. Майның байырлал хүннеринде безин хоорайның чагырга даргалары О. Салчак, В. Сат Бора-Хөлге, Кирбиш-Сарайга хурал эрттиргеш: "Бо кезек үеде электри шугумун эки кадарып турунар, оорлатпаңар! Кызылче киирер документилер белеткеп тур бис". — деп чугааладылар. "Ынанганның бажын ыт чиир!" дээн ышкаш, арын-нүүр чок кижилер база катап электри удазыннарын оорлап аппарган. Ам дыл-даа агарган, холдар-даа салдынган. Кызып-кылайып турган чагырга даргаларында ыыттаар ыт-даа чок, чурттакчыларның бүзүрелидаа өшкен. Бо берге үеде база катап удазын садар, ону кылдырар акша кайыын тыптыр.

Чырык айтырыы база катап муңгашталган. Чаңгыс арга Чазак биске дузалап болур. 1999 чылдың май 15-16 хүннеринде Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Чөөн-Хемчик кожуунга Чазак хүннери эрттирип, хоорайның чагырга даргазы О. Д. Салчак Кирбиш-Сарайның айтырыын Чазакка тургузуп дузалаарын дилээн. Президент бистиң берге айтырывысты билип, кончуг сагыш човангыр болуп, чон дээш уйгу-чыдын чок ажылдап чоруурун бадыткап, ТР-ниң Чазаа 50000 рубльди бээрин аазаан. Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. М. Оюн, Чазак аппарадының ажылдакчылары В. С. Сидеева, А. Ооржак ук айтырыгны ыяк кылдыр шиитпирлээр дээш шудургу ажылдаанар. ТР-ниң Күрүне өнүзүнүң даргазы Б. Балчий-оол херек документ-саавырларны шалыпкыныбиле кылып берген. Чырык айтырыы ам-на шуудап эгелээн.

"Тувкоммунэнергонуң" удуртукчузу В. П. Мельниченко, кол инженери К. Сарыглар, "Тувкоммунэнергонуң" Чадаана участогунуң даргазы, Дээди Хуралдың депутады Д. Д. Монгуш, ооң ажылчыннары чагыларны сөөртүп эккелгеш, кыска хуусаада тургузуп, электри шугумун бүрүнү-биле септээннер. Шупту кижилер мынчаар демниг ажылдаар болза, эки-ле ийик. Езулуг-ла чону дээш ажылдап чоруур кижилер чорду.

Сентябрь 29-та электри шугумун хынап, хөмүр-даш уургайындан чырыкты кошкан хүн биске кажандаа уттундурбас, эң-не аас-кежиктиг, өөрүнчүг хүн болуп артар.

Хандынмаа КАРА-МОНГУШ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫ

2000 чылдың январь-март айларда кол көргүзүглер

(**Бирги көзөнөктө:** 2000 чылдың январь-март айларда херек кырында күүсеттингени; **иймгизинде:** 1999 чылдың январь-март айга хуу-биле; **үшкүзүнде:** 1998 чылдың ол үезинде хуу-биле).

Үлетпүр продукциязын бүдүргениниң хемчээли млн. руб.	147,4	100,9	1003,7
Кол капиталга инвестициялар млн. руб. 1)	16,0	30,5	3,3 катап
Чурттарга бажыңнарын ажыглалга киргени, муң дөрбелч. метр (нييти шөл)	0,5	44,0	2,2 катап
Автотранспорт бүдүрүлгелериниң чүүк сайгарылгазы, млн. тонна-км.	28,7	115,2	115,3
Үүрмектеп садар бараан саарылгазы млн. руб. 2)	340,9	90,0	75,3
Чурттакчы чонга өртектиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээли млн. руб.	60,4	92,8	75,3
акша орулгалары	X	92,4	97,1
Айда кижи бүрүзүнге ортумаа-биле акша орулгазы рубль 3)	1294,5	152,3	108,4
Ажыл чоктарның нييти саны муң кижи	31,4	133,1	88,1
Оларның аразында албан езузу-биле бүрүткеттиргеннери	3,8	102,7	94,4
Хереглел өртектериниң көргүзүү 4)	104,0	131,5	165,4
Ооң иштинде: бараанларга,	103,9	131,2	170,7
аъш-чем бараанларынга,	102,9	128,9	181,5
аъш-чем эвес бараанларга,	107,0	137,7	153,4
төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезинге	106,5	134,8	111,5
Үлетпүр продукциязының бүдүрүкчүлериниң өртектер көргүзүү 4)	100,7	136,3	97,3

1) Кол капиталга салдынган инвестициялар нييти капитал салыышкыны деп билиишкинге дүгжүп турар.

2) Чурттакчы чонга хереглел бараанларын сайгарарының хемчээлиниң болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң көргүзүглери организас чок киир сөөрткен болгаш рынокка барааннарның хемчээлибиле алдынган.

3) 2000 чылдың январь-февраль,

4) март 2000 чылдың 1999 чылдың декабрьга.

ҮЛЕТПҮР

2000 чылдың январь-март айларда республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери, хуу сайгарлыкчыларбиле киириштир, бо хүнде турар өртектер-биле 147,4 млн. рубльдиң продукциязын бүдүрүп үндүрген, 1999 чылдың бо үези-биле деңнээрге, 100,9 хуу болган.

45 улуг болгаш ортумак үлетпүр бүдүрүлгелери 2000 чылдың бирги кварталында 36-зы продукцияны бүдүрүп үндүрүп турган, а оларның 18-и продукция бүдүрериниң хемчээлин кудулаткан. Бүдүрүшкүн хемчээлиниң өзүлдезин электри энергиязы 100,9 хууга, одаар түүл үлетпүрү 105,1 хууга, чиик үлетпүр бүдүрүлгелери 170,8 хууга, далган, крупа үлетпүрү 118,9 хууга улгаттырган. Хөмүр-даштың, столдар, ыяш орунар, бичии ургларның иштики хептерин, хол-хаптары, платьелер, хой кежинден тон даарааны, далган болгаш сүттен продуктулар бүдүрүүшкүнү көвүдээн.

Бүдүрүүшкүннүң өзүлдезин "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайы, машина тудуушкун заводу, "Кызылдың пиво" заводу, "Кызылдың алгы заводу" күрүне бүдүрүлгелери, "Туранның хлеб заводу", "Туранның лесопунктузу" акционер нييтилелдер, ажык хевирниң "Тыва хлебпродукт" акционер нييтилел, ЯФ 306/1 бүдүрүлгези, Кызылдың караа көрбестерниң өөредилге бүдүрүлге чери, "Тыва хевис" фабриказы акционер нييтилел, Чербиниң ыяш белеткээр пунктузу, ажык хевирниң кызыгаарлаттынган харысалгалыг эштежилге "Молоко" көвүдеткен.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери, фермер ажылагыйлары болгаш чурттакчы чон 2000 чылдың январь-март айларда 1999 чылдың бо үези-биле деңнээрге, эът бүдүрерин 21,8 хууга, сүттү — 17,1 хууга, дагаа чуургазын 1,7 катап эвээжеткен. Эътти сайгарары 26,4 хууга, сүттү—18,0 хууга, дагаа чуургазы 1,8 катап эвээжээн.

2000 чылдың апрель 1-ниң медээзи-биле алырга, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде малдың бажы чүзүн аайы-биле кызырлып орар. Ылаңгыя хаванарның баш саны көскүзүбиле кызырылган. (31,6 хууга). 2000 чылдың апрель эгезинин медээзи-биле алырга, чурттакчы чоннуң ажыл-агыйларынга мыйыстыг бода малдың 78,4 хуузу, хаванның 83,6 хуузу, хой, өшкүнүң 57,8 хуузу, арат ажыл-агыйларынга дес-дараалаштыр 8,2 хуу, 8,6 хуу болгаш 13,3 хуузу болуп турар.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде (дузалал ажыл-агыйлары-биле катай) мыйыстыг бода малдың баш саны 23,5 хууга чедир кызырылган, хаванар 1,6 катап, хой, өшкү 25,6 хууга, чылгы мал 35,0 хууга, куш 1,7 катап эвээжээн. 100 инектен 6 бызааны камгалап алган, эрткен чылдың бо үезин-биле деңнээрге, 10,0 хууга, аъш-чем эвес бараанларга 7,0 хууга, өртектиг ачы-дуза чедирилгезинге 6,5 хууга өскен. Үлетпүрде өртектерниң даңзызы 2000 чылдың мартта 1999 чылдың декабрь-биле деңнээрге, 100,7 хуу болган.

САҢ-ХӨӨ

2000 чылдың январь-февраль айларда республиканың экономиказының адырларында улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелерниң саң-хөө байдалының түңнели 10,1 млн. рубль карылгалыг болган. Бо чылдың эгезинде сан-түңбиле алырга, нييти өрелерниң түңү 1698,3 млн. рубль четкен (хуусаазы эрткен өрелерниң түңү 1344,7 млн. рубль), ооң иштинде чээлиде өрелер 1357,0 млн. рубль (1150,1 млн. рубль өреним төлээр хуусаазы эрткен), чээлиде төлээр өрелер, банкыдан чээп алган өрелер 341,3 млн. рубль (188,6 млн. рубль өреним төлээр хуусаазы эрткен).

Хуусаазын узаткан өрелериниң структуразын ап көөр болзувусса, ол өрелериниң 11,0 хуузу бюджетке хамааржыр, 31 хуузу бюджеттен дашкаар фондуларга, хандырыкчыларга өреним 35 хуузу хамааржып турар. Хандырыкчыларга организацияларга хуусаазын узаткан өрелер колдуунда үлетпүр организацияларынга (35,1 хуузу), чурттарга-коммунал ажыл-агыйларынга (29,5 хуузу) болгаш көдээ ажыл-агыйга (20,5 хуузу) онаажып турар.

2000 чылдың март 1-ниң медээзи-биле алырга, улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелерниң күрүнеде өрези 759,7 млн. рубль, ооң иштинде хуусаазын узаткан өрелер 602,5 млн. рубль. Садып алыкчыларның хуусаазын узаткан өрелери нييти өреним 82,4 хуузу болуп турар. Садып алыкчыларга хуусаазын узаткан өрелериниң 29,5 хуузу чурттарга-коммунал ажылагыйынга болгаш үлетпүрге 47 хуузу хамааржып турар.

БАРААННАРНЫҢ БОЛГАШ АЧЫ-ДУЗАНЫҢ ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУ

Үүрмектеп садар бараан саарылгазы, нييтиниң чемненилге черлерин киириштир 340,9 млн. рубль болган, 1999 чылдың бо үези-биле деңнээрге, 10,0 хуу эвээш болган. Үүрмектеп садар бараан саарылгазы улуг ортумак садыг организацияларынга 24,8 хуу кылдыр тургустунган, 35,0 хуузу биче бүдүрүлгелерге хамааржыр, эт-херекселдер холушкак болгаш аъш-чем барааннарын рынокка сатканы дээш 40,2 хуузун ээлеп турар. Бараан саарылгазында аъш-чем продуктуларының деңзигүүрү 59,8 хуу болган, аъш-чемге хамаарышпас барааннар 40,2 (1999 чылдың январь-март айларда дес-дараалаштыр 61,3 болгаш 38,7 хуу болган).

Чурттакчы чонга чедирген төлевирлиг ачы-дузаның хемчээли шупту адырлар аайы-биле 2000 чылдың январь-март айларда 60,4 млн. рубль болган, 1999 чылдың өртектери-биле алыр болза, 7,2 хуу болган.

ЧОННУҢ АМЫДЫРАЛЫНЫҢ ДЕҢНЕЛИ БОЛГАШ ОРУЛГАЗЫ

2000 чылдың январь-март айларда чурттакчы чоннуң бир кижиге онааштыр айда ортумак шалыңы 875 рубль болган, эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, 1,2 катап өскен. А херек кырында чоннуң акша орулгазы, бо хүннерде хереглел өртектеринге дүүштүр ап көөр болзувусса, эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 7,5 хууга эвээжээн.

Айда ортумаа-биле төлеп турар социал байдалдыг шалың төлевири улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелерде 2000 чылдың февраль айда 1355,6 рубль болган, ол дээрге ажылдап шыдаар чурттакчы чоннуң чурттаарының адаккы хемчээлиниң 106,9 хуузу (1999 чылдың февральда — 94,2 хуу турган). Үлетпүрде көдээ ажыл-агыйда, чурттарга-коммунал ажыл-агыйларында чедир төлеттинмээн хуусаазы узаан шалың төлевири 2000 чылдың апрель 1-ниң медээзи-биле 234,8 млн. рубль четкен. Бюджет организацияларында чедир төлеттинмээн хуусаазы узаан шалың төлевири апрель 1-ниң байдалыбиле 116,7 млн. рубль четкен азы нييти өреним 49,7 хуузу болуп турар.

Чурттакчы чонну ажылга хаара тударының айтырыын шиитпирлээри-биле чер-черге чоруткан шинчилелдериниң түңнелинде, 2000 чылдың февральдың төнчүзүнде ажыл чоктарның нييти саны 31,4 муң кижи четкен (1999 чылдың февральда 30,4 хуу кижи турган). Бо чылдың март төнчүзүнде күрүнениң чонну ажылга хаара тудар албан черинге 5,6 муң кижи ажыл дилеп турар кылдыр бүрүткеттинген, ооң иштинде 3,8 муң кижи дүрүм езугаар ажыл чоктарның статузун алган. (1999 чылдың март айда 3,7 муң кижи турган).

Бо чылдың январь-март айларда чоннуң чайгаар өзүлдези 1000 чурттакчыга онааштыр 4,0 хуу болган, ынчалза-даа өлүп турар кижилер төрүттүүп турар кижилерден көвүдеп турар. 1000 чурттакчыга онааштыр өг-бүле тудуп турарларның коэффициентизи 2,7, а чарлып турарлар 1,5 болган. 1000 өг-бүле тутканнарның 543-ү чарлып турар (1999 чылдың январь-февраль — 478 турган). Чурттакчы чоннуң грипптен, шээр аарыглардан, ижин-шөйүндү аарыглары дээн ышкаш халдавырлыг аарыглар-биле аарыр чоруу көвүдээн.

ИХЯ-ның медээзи-биле алырга, республикага 1769 кем-херек үүлгединшкини бүрүткеттинген. Ону 10 муң чурттакчыга онааштыр алырга, 57 кем-херек бооп турар, 1999 чылдың январь-март айларда 52 кем-херек болган. Садыг точкаларын болгаш бажыңнар оорлаар кем-херек үүлгедиглери экономиктиг кем-херектер, дээрбечи кем-херектер, наркотиктер-биле холбашкан кем-херек үүлгедиглери болгаш үптээшкин-биле холбашкан кем-херек үүлгедиглери көвүдээн. Кем-херек үүлгедиглерин илередип тыва-ры 2000 чылдың январь-март айларда 67,7 хуу болган, эрткен чылдың бо үезинде 67,5 хуу турган.

ТР-ниң Статистика талазы-биле күрүне комитеди.

ИНЖЕНЕР

(очерк)

Оруктар — амыдыралдың дамырлары

Оруктар чүгле кижилерге эвес, а суурларны, кода-хоорайларны, харындаа улуг-биче чурттарны харылзаштырып, каттыштырып турар. Оруктар дээрге — кады ажылдажылганың, сайзыралдың үнер дөзү. Оруктар чок болза кандыг-даа күрүне бот-тускайлаң сайзырап шыдавас. Оруктарның дузазы-биле чон ыңай-бээр аргыжып, кожавыста чурттар-биле экономиктиг харылзааны тудуп, олардан дузаны ап, оларга дузаны берип турар. Ынчангаш нييтилелдиң ажыл, амыдыралынга оруктар улуг черни ээлеп турар.

Тывага 20 вектиң эгезинде чүгле аалдар аразынга кокпа оруктар бар турган. Ам Тыва Республиканың девискээрин чазаглыг оруктар, чараш угулзалар дег, каастап, оларның "хээлери" ырак булуңнарда безин четкен. Бир эвес төрээн сууруңдан үнгеш, орук аайы-биле тура дүшпейн чоруп-ла олурар болзуңза, оруктан үнмейн, делегейни эргип болур сен. Чүге дээрге Тываның оруктары делегейни авый-шавый хаажылап алган оруктар-биле тутчу берген.

Ынчангаш бо хүн номчукчуларга таныштырар дээн маадырым — бүгү назынын Тываның орук ажыл-агыйынга бараалгаткан Юрий Монгушович Байыр. Ооң эң хүндүлээр кижизи — Тываның орук ажыл-агыйының хоочуну (ам чок) Дамба Чымбаевич Монгуш. Кажан элээди Юра 1959 чылда Чадааннаның № 1 школазын доозуп, өөрү-биле "Кым болурул?" деп кежээ эрттирип турда, ынчангы аныяк орук инженери Дамба Чымбаевич оларга аалдап кээп, чаа сайзырап олурар Тывавыска оруктарның эргежок чугулазын тайылбарлап, орук тудугларынга дээди эртемниг аныяк кадрлар хереглеттинип турарын чугаалаан. Аныяк Юрага ооң оруктарның ачы-дузазының дугайында чугаазы дыка дээштиг болган. Ынчан Тывага чазаглыг улуг оруктар турбаан. Ынчангаш ол 1960 чылда-ла Омск хоорайның Сибирьниң автоорук институдунче экзаменнерни чедиишкинниг дужаап кирип, Улуг-Хемни паромнап кешкеш, өөренип чорупкан. Омск хоорайга башкылары ону улуг сонуургал-биле хүлээп алган. Чүге дээрге Юра оларның бир-ле дугаар тыва студентизи болган. Ооң өөренири эки болуп, 1965 чылда институтту тергиин эки дооскаш, автоорук инженериниң дипломун холга алган. Дедир чанып ора, Улуг-Хемни паромнап эвес, чаа туткан көвүрүглеп кежип келген (ук күвүрүгнү 1963 чылда туткан). Орук, көвүрүг талазы-биле инженер болгаш, ол чаа көвүрүгге хөлчок өөрээн.

Кызылга Тыва автоорук эргелелинге келгеш, ооң даргазы Игорь Семенович Степановка кирип, ооң кол инженери Дамба Чымбаевич Монгушка: "Силерниң кыйгырыңар езугаар Омск хоорайда Сибирьниң автоорук институдун дооскаш, инженер болуп чедип келдим, дарга— деп илеткээн. Караа чашталып, арны кыза берген Дамба Чымбаевич ону куспактапкан. Дарга ынчаар өөрүүр боор деп, аныяк инженер бодаваан.

Ук эргелел Юрий Монгушовичини Чадааннаның 589 дугаар орук участогунче кол инженер кылдыр чоруткан. Ол 1966 чылдың январь айдан эгелээш-ле, Чадаана— Торгалыг аразының оруунуң ыяш көвүрүүн, Чадааннаны Ийме, Алдан-Маадыр, Шеми, Хөндергей болгаш өске-даа суурлар-биле аргыштырар оруктарны кылырынга үлүг-хуузун киирген. Ол үеде ук 589 дугаар орук участогу "С 100" деп маркалыг 3, "ДТ-54" маркалыг 2, "Д-20" деп маркалыг (грейзер) тракторларлыг, 1 автобустуг турган. Чүүк машиналары-биле ону АТБ-лер хандырып турган. Ынчан орук тудуунга Доржу Сат, Дугаржап Монгуш, Иван Түвеккей — олар эки ажылдап, мурнакчылар болган. 17 кижи составтыг көвүрүглер тудар, септээр бригаданың бригадири Сергей Каштакпан, сөөлзүредир — Александр Доржу турган. Ынчан 1965 чылга чедир кожуунар аразынга чазаглыг оруктар чок турган, чүгле Кызылдың төп кудумчуларынга асфальт оруктар бар турган. Ынчангаш Чадаана хоорай чоогунда болгаш, Өвүрнүң Хандагайты чедир чазаглыг орукту кылырынга 589 дугаар орук участогунуң ажылчыннары идепкейлиг киришкен.

Юрий Монгушович аңаа амыдыралы, төрээн Тывазынга ажыктыг шын орукту айтып берген Дамба Чымбаевичиниң чыруткылыг үлегерин утпаан. 1966 чылдың июнь айда Чөөн-Хемчик кожуунда Суг-Аксы чуурга чооккавы школаларның доозукчуларының сөөлгү кежээзинге аалчы болуп чеде берген. Аңаа база-ла оруктарның чонга ужур-дузазын аныяктарга тайылбырлап, орук талазы-биле өөренип болур өөредилге черлерин санап, суртаал ажылын чоруткан. Түңнелинде Чадаанага ооң ажылдаар черинге Данзын-оол Чалзапович Ондар деп оол келгеш: "Кайнаар өөренийн, акый?" — деп сүме айтырган. "Мен ышкаш орук инженери бол, дуңмам" — деп, Юрий Монгушович боданмайндаа сүмелээн. Оон ол аныяк оол Томск хоорайның автоорук институдунче кирип алган. Ынчангы ол аныяк кижи амгы үеде Тыванын автоорук эргелелинде килдис эргелекчизи бооп ажылдап, Юрий Монгушовичиниң бодунуң даргазы апарган.

1967 чылда ону эң берге, кадыр-берт черлерде оруктарлыг Кызыл-Мажалыкта орук участогунче шилчиткен. Ол чылдарда Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр кожуунларга чаңгыс-ла дээди эртемниг орук инженери Ю. М. Байыр турган. 1967-1968 чылдарда ол Кызыл-Мажалыкты, Аяңгаты, Хөнделең, Кара-Хөл, Кызыл-Даг, Тээли, Аксы-Барлык, Эрги-Барлык, Шуй болгаш өске-даа суурлар-биле харылзаштырар оруктарны кылырын удурткан. Тээли биле Кызыл-Даг аразынга ол чоок-кавыга бир-ле дугаар ыяш көвүрүгнү туттурган. Ооң соонда автоорук талазы-биле тускай эртемниглер көвүдеп эгелээн: М-Х. Н. Ооржак, С. Х. Кашпык-оол, О. О. Мартый-оол, Б. А. Оюн болгаш өскелер-даа. Олар артында Юрий Монгушовичиниң өөренип турганы Омск хоорайда Сибирьниң автоорук институдун доосканнар. Оон 1969 чылда Тыва автоорук эргелели Юрий Монгушевичини Балгазында ОТУ 2-же шилчиткен. Аңаа ол Кызыл—Эрзин оруун 1982 чылга чедир кылыпкан. Ынчангаш баштайгы тыва орук инженерлериниң бирээзи Юрий Монгушович Байыр барык Тыванын бүгү оруктарын кылчырынга киришкен бооп турар.

Амгы үеде Юрий Монгушович Байыр Кызыл хоорайда Күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң удуртукчузу бооп ажылдап чоруур. Ук бүдүрүлге чаа орук кылыр черлерни шинчилээр, аңаа кылдынар ажылдарның, орук септелгезиниң өртек-үнезин тургузар хүлээлгелиг. Бо бүдүрүлге 1998 чылда сандарап, хагдынар часкан. Ынчан аңаа чүгле 17 тускай эртемниглер ажылдап арткан турган. Тыва Республиканың сайзыралынга эргежок чугула чаа оруктар тудуунга улуг рольдуг бүдүрүлге ТР-ниң Чазааның болгаш Автоорук эргелелиниң удуртукчуларының чүткүлү-биле 1999 чылдың ийиги чартында ийи бут кырынга туруп, катап ажылдап эгелээн. Ооң даргазынга үргүлчү хүлүмзүрүп чоруур, экиргек, биче сеткилдиг Юрий Монгушович томуйлатканы ол. Ооң кижилерни хаара тудуп билир онзагай бүдүштүүнге, чүткүлдүүнге ажылчыннар болгаш удуртукчу эш-өөрү бүзүрээр. Бо хүннерде Күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинде 52 ажылчыннар болгаш тускай эртемниглер ажылдап турар. Ук бүдүрүлге 1998 чылда 600 муң рубльдиң бүдүрүкчү ажылын кылып турган болза, 1999 чылда 1 миллион 6 муң рубльдиң ажылын кылган. 2000 чылда ажылдың бүдүрүкчүлүүн улам бедидерин планнап турарлар.

Ук бүдүрүлге чаа орук кылыр черлер шинчилээр 3 отрядтан тургустунган. Отряд бүрүзү удуртукчулуг, 3 дээди эртемниг инженерлиг, техниктиг, чолаачылар-лыг, ажылчыннарлыг. Нييтизи-биле отряд 7-ден 10 кижи чедир составтыг болуп турар. Бо хүннерде Каа-Хемниң Бояровкадан Тожунуң Тоора-Хемче кылдынар чаа оруктуң уг-шиин, ону кылыр ажылдың өртек-үнезин С. М. Артемовтуң, В. Л. Соловьевтуң отрядтары чорудуп турар. Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксыдан Кызыл-Хая чедир чаа орукту Н. К. Мумбаның отряды шинчилеп турар. Оон ыңай Каа-Хемниң чаа көвүрүүнден Кара-Хаак, Черби баар оруктуң шинчилели доозулган. Эки ажылдыг өөрү Сергей Михайлович Артемовтуң, Маадыр-оол Иргитович Араптанның дугайын дарга улуг өөрүшкү-биле чугаалап олурду.

Орук инженери Юрий Монгушович бодунуң мергежилинге дыка ынак. Тыванын эрги оруктары чаарттынып, чаа оруктары немежип-ле турар болза, чоннуң амыдыралының бурунгаар хөгжүлдезиниң херечизи ол деп чүвени билир.

Борис ОНДАР.

АКЫМГА

Алдыы, Үстүү Даштыг-Тейлер
Аваң чурту ол-ла болгай.
Анай чаштан ойнап өскен
Алыс чуртуң ол-ла болгай.
Азарганчыг бичиивисте
Аквыстан чарыддывыс
"Өскүзүнден өлбес" дижир
Өлчей кежиин көрүп чор бис.
"Контр" кижи оглу дээштиң
Комсомолга киирбеди.
Ыяытуурун багай дээштиң
Школаадан үндүртүнүң,
Чаавамны алыр дээштиң
Чалгаа диртпейн кежээ диртип,
Катың сугнуң аалынга
Кадарчылап база турдуң.
Колхоз, совхоз туруп кээрге,
Ховуларга кадарчылап,
Тудугжулап, бызанчылап
Душкан ажыл кылып чордуң.
Аргарыгче, Кошкарыгче,
Анчап чоруй барган дижип,
Суму, кожуун аразынга
Сураан үнүп турбады бе.
Алдан харны харлап алгаш,
Чеден харда чедип келдиң.
Ажы-төлүң аразынга
Ам-даа үр-ле чуртта-ла, акый!

Сергей СҮРТААЛ-ООЛ.

Сайыттың чугаазы-биле алырга

Чайгы дыштанылгада

Тыва Республиканың Нинти болгаш профессионал өөредилге яамызының сайыды Владимир Донгактың чугаазы-биле алырга: 2000 чылдың чайгы 17 доктаамал турлаг лагеринге 4098 өөренген дыштаныр. Ооң-биле кады олар эм оттар, чиир мөөгү болгаш кат аймаан чыыр. Күш-ажыл болгаш дыштанылганың 36 лагеринге 1969 школачы тараа, картофель, капуста болгаш хөй янзы ногаа аймаан өстүрер. Школа чаныың 59 лагеринге 3 муң ажыг кижи келир. Спорт лагерлери база ажылдаар.

Дыштанылганың күш-ажыл-биле холбашкан аңгы-аңгы турлагларынга 10315 школачы чайын хөглүг чайны эрттирер. Өөреникчилер бо чылын 3 млн. рубльдиң продукциязын бүдүрер. Яамы өөреникчилерниң чайгы күш-ажылының дугайында керээ-дугуржулгаларны кожууннар, сумулар дамчыштыр чарып алган. Амыдырап-чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарын нинти болгаш профессионал өөредилгениң ажылдакчылары эң чугулалап көрген.

Эрткен чылын

Республиканың нинти өөредилге черлериниң он бирги класын 3341 оол, кыс эрткен чылын дооскан. Дээди өөредилге черлеринче 770, тускай ортумак өөредилге черлеринче 547, ПТУ-ларже 525, түр хуусаалыг курстарже 175 доозукчу өөренип кирген. 498 оол шериг албанынче кыйгырткан. Албан черлеринче, организацияларже, өг-бүле, биче болгаш ортумак бүдүрүлгелерже элээн каш кижи ижигип кирген. Ол дээрге ынчангы доозукчуларның 60 хире хуузу.

* * *

Эрткен чылын 2470 элээди оол, кыс профессионал-техниктиг училищелерни дооскан. ПТУ доозукчуларының 541 сургуулу күш-ажылга тургустунган. 444 доозукчу улаштыр өөренип чоруткан. Эге күш-ажыл белеткелин эрткен аныяк-өскенге ажылга улуг бергедээшкиннер таварышпайн турар. Чүге дээрге сургуулдар өөредилге кабинеттеринге, мастерскияларга-ла күш-ажылдың "амданын" апкан болуп турар.

Арапчор ОСКУР.

ЧАҢНЫГБАЙ

Шоодуг аяны-биле

Ооң мага-боду семиссыырак, назыны дөртен хар ажа берген. Характары чүгүрүп турда, амырла. Аас-сөске алыспас, берге угбай бар. Суурувус чону ону шупту эки билир. Чогум адын адавас, Чаңныгбай дижир.

Кожуун төвүнде чурттап турар болгаш, ырак-узак тайга-сын ажыр өскен-төрээн суурумга чайгы шөлээмде чедип келдим. Суурнуң чонундан сураан дыңнаарымга, садыг дүшкен. Чаңныгбай угбавыс хуужудуп апкан болду. Чаңныгбайның садынын сонуургап чедип келдим. Ооң бир караа менче көрген, а өскези — холумче шыгаапкан — арта шимчеш дивейн тур. Таакпылар садып алыр дээш тудуш чүс акшам холга турганын безин уттупкан болдум. Чараазын сыыртынган чазый ыт дег, сеткили өөрүп, теве аксынче каңмыыл кирди дээнзиг, манап ыт чок барды.

— Он таакпыдан берип көрүнерем — дээримге, Чаңныгбай сырбаш дээш, дораан менче дагыр холун мурнай сунду. Акшамны холумдан ушта соп алды. Бараанымны бергеш, акшамның артынын харамнаны аарак берди. Чаңныгбайның аажы-чаңын эльдепсинип, ада-ием бажынынче базыптым.

Дүн-хүн чок улуг өртектиг арагалар садып турган, бир-ле дүне эрттир удаан. Чаңныгбайның садынының иштинге чалбыыштыг оттуң дылы ой-кыя чылгай берген. Оттуп келгеш, садындан үгле амытынныг үнген. Хоптак чорук халаптыг-ла, сөөлүнде барып башка халдаар.

Көк-оол САЛЧАК.
Бай-Тайга кожуун.

Эжим дугайында

КАҢ ДЕГ ЧҮРЕКТИГ

Бо сөстерни Тыванның сураглыг, хоочун журналистериниң бирээзи, республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Дардан-оол Ерикович Ендаңга хамаарыштыр бижип олур мен. Ол ам 70 харлады. Ооң мынча чылда чурттап, ажылдап келгенинге хамаарыштыр чедер болгаш артар кылдыр ажылдадың-даа, чурттадың-даа деп дорт чугаалаар апаар бис. Кадыы кошкаан, пенсиялаан хирезинде-ле ол дамир-үжүүн ам-даа салбаан, хире-шаа-биле бижип-ле чор ийин.

ЧЫРЫК ЧЕРНИҢ ЧЫРЫНГА, алдын Хүннүң адаанга ооң төрүттүнге-ле 70 чыл болганы үгле өг-бүлезиннге, ажы-төлүнге эвес, ооң ажылдап чораан коллективтеринге, ылаңгыя назынының 30 хире чылында ажылдааны телерадиокомитетке (амгы компанияга), чеднишкиннерни, шүгүмчүлелдерни-даа кады денге чүктежип келгени эш-өөрүнге улуг байырлал. Байырлал болурунуң бир кол чылдагааны — аар-берге озал-ондакка — машинага таварткаш-даа, ооң соонда ижинге кестиргеш-даа, ол дириг арткан.

— Өлбес-даа, читпес-даа, мындыг ашак-тыр мен, эш-өөр — деп, ол ынча дээр.

Шынап-ла, ооң амы-тынының бижиин кайгаар бис. Ада-иезиниң эмеглежип бүдүргени — чүрээ каң дег бижиг болгаш, ол дириг арткан деп, эш-өөрү амырап чугаалажыр бис. Чүгле ол кол чылдагаан эвес-ле харын: —Уругларым даштыкыдан-даа, чурт иштинден-даа хөй янзы эмнерни садып эккеп турдулар. Ылаңгыя Италиядан уруумнуң эккелгени кончуг-ла күштүг эм тынымга дыка дузалады — деп, Дардан-оол Ерикович чугаалаар кижи чорду.

Мынчап кээрге, кончуг берге байдалдан ооң уштунганы — дириг арткаы дээрге өг-бүлезиннің, уруг-дарыының, эмчилерниң ачызы, бодунуң алысла бижиг шыырак кадыкшылы, ооң бедик тура-соруунуң ачызы.

Дардан-оол Ендан деп кымыл? Ол дугайын дараазында шаңналдары бадыткаар. Чүлерил? Леннчи юбилей, "Күш-ажылдың хоочуну" медальдар, Моолдуң бир медалы, Радионуң болгаш телевидениениң тергинни. Бо атты чүгле ССРЭ-ниң күрүнениң телевидение болгаш радио дамчыдылгазының күрүне комитеди тыпсыр дээрзин айтып каалы. Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы дээрзин үстүнде адаан мен. А олардан аңгыда, хүндүлел бижиктер эңдерик.

Өг-бүлези бе? Уругларының аваазы Делгермаа Чалбаевна хөй чылда дааранып келген мастер — Тыва Республиканың Чонунуң амыдырал-хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы, чонунга ачы-хавыяазы дээш профэвилелдериниң шугумубиле даштыкыда — Чехияда делегейде алдар-сураглыг Карловы Вары курортка база дыштанып чораан. Ол дээрге кижи бүрүзүнге таварышпас чол-дур. Бо вайыралдыг өг-бүле ийи кыстыг, бир оолдуг. Олары шуптузу тускай эртем-билиглиг, тодаргайлаарга, Олязы садыг талазы-биле дээди эртемниг, амгы үеде Кызылда чаа ажыттынган рынокту директорунуң оралакчызы, Чечээ Кызылдың № 9 школазында башкы, Колязы Улан-Удэниң харылзаа техникумун дооскан, мергежилиниң аайы-биле ажылдап чоруур. Кыстарының, оглунуң ажы-төлү — дөрт кижи.

— Бистиң ачавыс өг-бүлези дээш дыка-ла сагыш салыычал. Аваавыс курорттарже дыштанып чоруптарга, бистерни чаг иштинде бүүректер дег азырап хайгаараар. А ажы-төлүвүстү садиктерге чедирер, дедир алыр. Кайы-бирээвис аарый бээривиске, эмчиден ыравас, дүне-даа чанывыска хонар, оон ажылдап чоруптар кижи — деп, Олязы чугаалаар.

Шынап-ла, бистер, ооң радиога кады ажылдап келген эш-өөрү, Дардан-оол Ериковичиниң өг-бүлези, ажы-төлү база черле дөргүл-төрели дээш сагыш човаачалын, оларынга дузалыынга шуут магадаар турган бис. Олары Ериковичиден ыдыгмындыг дилег кылырга, ол шал-бул дыңнаар, дораанна кеттингеш, чоруптар.

КАЯА-КАЯА КАНЧААР АЖЫЛДАП ЧОРААНЫЛ?

Кызылдың № 2 школазын дооскаш, хып дээн аныяк эр шериг келдириишкинин езугаар Ыраккы чөөн чүкче хапкан. Куриль ортулуктарның мурнуу талазы Кунаширге 3 чыл 6 ай дургузунда албан эрттирген. Солун-даа, агаар-бойдузу берге-даа чер дээрзин Дардан-оол Ерикович сактып чугаалап өлурар. Шеригден халажып келгеш, барык бүгү назынында массалыг информация аймаының солдады болуп ажылдаан. Чүгле радиога безин 30 чыл болгав: корреспондент, редактор, улуг редактор, кол редактор! Бо чыскаай адаан ажылдар дээрге ооң салым-чаяанныының бадыткалы-дыр. Ындыг ажылдарга шыдаарла кижи шыдаар: аная эртем-билиг, талант херек.

Ийе, эртем-билиг! 1956 чылда Москвага комсомолдуң дээди школазын, а 1967 чылда Партияның дээди школазын дооскан мергежили — журналист. "Шын", "Тыванын аныяктары" солуннарның редакторларына база ажылдап каапкан. Ынчангаш чогум-ва корреспондент, журналист деп ажылдың дээжизин шагдала билир, бажы "каткан" кижи-дир ийин. Журналист болурундан аңгыда, кезек үеде комсомолдуң Кызыл хооркомунуң бирги секретары, ВЛКСМ обкомунуң инструктору, партия обкомунуң лектор-инструктору болуп, ол ажылдарга бодунуң организакчы талазын база бадыткап көргүскен.

Хар-назын аайы-биле 1990 чылда пенсиялап үнзе-даа, дараазында беш чыл дургузунда Дээди Хуралдың бажыңына вахтерлап, ол өөрүнүң бригадири болуп база ажылдаан.

БО ҮСТҮНДЕ КИИРГЕНИ-М ФАКТЫЛАР БОЛЗА, Б. Е. Ендан кымыл дээрзин тодаргай бадыткап турар-дыр. Шынап, маная немей мындыг чүүлдү ыяап-ла чугаалаар апаар мен. Ендан — Тыванын эң шырак очулдурукчуларының бирээзи. Ол хөй чылдарның дургузунда Дээди Советтиң сессияларынга, партия обкомунуң конференцияларынга очулдурукчулап келген. Ол очулдурарда дорт (синхрон-биле) очулдурар. Бо чүл дээрге илеткелчиниң азы санал берген кижиниң чугаазын дыңнааш, улаштыр-ла очулдурарыдыр. Аная кандыг-даа белеткел турбас. Кайы хире берге деп бодаар силер.

— Мени бир катап улуг албан-дужаалдыг дарга кижи кайда ажылдап турарымны айтырарга, хелемечи кижи мен дээрзин тайылбырладым. Кижим дораан-на: — Амыр ажыл ышкажыл. Словарьлардан көргеш, чара бижип олурар ол-ла — дээн чоор. Кайгап каан мен. Барып-барып дээди эртемниг кижи чогум хелемечи-очулдурукчуның ажылының кандыызын билбес боорга аан!

Дардан-оол Ериковичиниң үнү база эки кижи. Орус, тыва дылдарны эки билир, үнүнүң өскелерден ылгалдыы — ооң база бир талантызы. Радионуң эр диктору шөлээлей бээрге, ону солуур киживис чүгле ол турган ийик. Оон аңгыда ынчан ол үеде Төп комитеттиң материалдарын диктор-биле кады эмеглежип номчуур киживис база ол.

Д. Ендан — политиктиг база чечен чогаалдың чамдык номнарының очулдурукчузу. Ол эртем-шинчилел институдунуң чанынга терминология комиссиязының кежигүнү турган. Бо база ооң аная эвес билиг-мергежилин бадыткап турар-дыр.

Мен бодум хуумда Дардан-оол Ериковичини журналистика талазы-биле башкыларымның бирээзи деп санап, аная мөгейип чоруур мен. Мен радиога баштай-ла 1964 чылда ажылдап кээримге, ол тыва дылда сөөлгү медээлерниң редактору турган. Бир эвес мен ооң орунга турган болзумза, медээни канчаар бижиир ирги мен деп бодумга ындыг айтырыгны салыр турган мен. Ол ышкаш домактарны шын тургузарын, а сөс бүрүзү домактың утказының аайы-биле туруштугла болгай, база оон көрүп, өөренип ап турдум. Шыны херек, Д. Ендан сөөлгү медээлерни дүрген белеткей кааптарын, машинкага ооң "ойнаарын" магадап туржук мен. Оон аңгыда ооң улус-биле эптиг чугаалажып билирин дораан эскерген мен.

Ол дээрге радиога бүгүле жанрларның — репортажтарның, медээлерниң, очерктериң, чечен чугааларның, шүлүктерниң-даа автору кижи. Ооң эргип четпээн чери Тывада чок дизе, хөөредиг чок. Ынчангаш республикада ооң эш-өөрү хөй, арнын көрбээндаа болза, ооң үнүнден-не кымыл дээрзин билир.

Хөй чылдарда радиога ажылдап келген үезинде, аная уттундурбас кандыг-кандыг болуушкуннар болганын сонуургаалыңарам.

— Менээ эң-не уттундурбас болгаш солун болуушкун дээрге, 1966 чылдың апрельде ынчан РСФСР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы, СЭКП Төп Комитединиң Политбюрозунуң кежигүнү Геннадий Иванович Вороновтуң Тывага чораан үезинде, ол талазы-биле медээлер, дамчыдылгалар организастаары-биле ынчан Тыва Республиканың Телевидение болгаш радио дамчыдылгазының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Н. Шиирипейниң даалгазы-биле ажылдап, ол улуг дарганы үдеп чоразным черле онзагай болган — деп, Дардан-оол Ерикович сактып чугаалаар.

ИЙЕ, ынчан Г. Вороновтуң Тывага кээп чорааны чажыт турган болбайн аан. Ооң Москваже дедир чоруй барганының соонда ынчан ону үдеп чораан журналистерниң медээлери, сюжеттери чүгле сөөлүнде барып парлаттынгылаан болгаш дамчыттынган. Кижи база кайгаар чүве-дир ийин: ынчан ол даргаже кым халдай бээр турган деп, үе аажок тайбың туржук чоп, чонувус партияның болгаш чазактың политиказын ынчан сеткилиниң ханызындан деткип туржук чоп.

Г. Воронов дарга Барыын-Хемчикке чоруп турда, бир солун үүлдү Д. Ендан онзалап чугаалаар кижи. Черле ынчаш бисте кайы-даа үеде улуг удуртукчулар мурнунга эки-ле көстүр дээш карак чаар чоруктар турар болгай. Чижээ, бир хоорайга азы суурга улуг албан-дужаалдыг кижи кээр дээн болза, кудумчуларны арыглап-аштаан, ыштарны тарып олурткан, чугайлаттынган, дозуланган турар-ла болгай бис. Ынчан Эрги-Барлыкка дарганы кончуг үлегерлиг чаа тыва өгге киирип, аная хүндүлээри-биле артында-ла өгленишпээн аныяктарны ашак-кадай улус кылгаш, ол өгге барып чедиргенин Дардан-оол Ерикович аажок каттырып чугаалап олурар ийин.

Оон аңгыда Кызыл-Мажалыкка Геннадий Иванович ук кожуунуң удуртукчулары-биле ужуражы бергеш, олар хуузунда мал-маганны бе дээрзин айтырган-дыр. Демги даргалар бот-бодунче көрүшкеш, каттырышкаш, чок дээрзин айыткааннар-дыр:

— Ынчаарга кайын боор. Мен Оренбург обкомнуң бирги секретары турган, ийи инектиг турдум — деп, Воронов чугаалаан-дыр...

Ынчангаш РСФСР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазын С. К. Тока, М.К. Мендуме баштаан даргалар үдеп чораан чүве-дир. А оларның ужуражылгаларын чырыдары-биле Д. Ендандан аңгыда, "Шын", "Тувинская правда", "Тыванын аныяктары" солуннарның төлөөлери, кинооператору Ш. Седен-оол, чурук тырттырыкчызы Ю. Косарьков олар база чораан. Ол бөлүктүң удуртукчузу Дардан-оол Ерикович. Ол дээрге аная хүндүткел болгаш идегел, ооң талантызының, харыысалгазының үнелели болган. Кижи бүрүзүнге ындыг идегел, бүзүрелди көргүспес-ле болгай.

Мээң бодум хуумда бодалым чүл дээрге, Г. И. Вороновтуң Тывага чоруп чорааныының дугайында орук демдеглели-очеркти ынчан ол улуг дарганы эдерип, үдеп чорааннарның кайы-бирээзи азы демнежип-даа турган бижээн болза, дыка-ла солун төөгү болур турган аа?.

— Ол-ла ужуражылгаларга ийи шак хире бижээним пленкаларымны удавайн-даа Шиирипей дарганың (Телерадиокомитединиң даргазы) кабинединге бир дарга кижи мени келдирткеш, аппарган ийин. Сөөлүнде бодап көөрүмге, ол кижи Күрүненің Айыл чок чорук комитединиң төлөөзи болган ийин — деп, Дардан-оол Ерикович ам сактып чугаалаар.

Элдеп аа? Ында күрүнеге, партияга удур бижидилге, чугаа-соот-даа чогу билдингир болбайн аан. Барып-барып Политбюро кежигүнүнүң улус-биле ужуражылгазынга ындыг үүл кайын турар деп! Ол ынчангы политиканың чиктиин бодап көрүнер даан! Элдеп сезиктиг турган-дыр бе?

Дардан-оол Енданның кижизиг бир мөзүзү — эш-өөрүнге дузааргаа. Кажан ол Дээди Хуралдың бажынынга вахтерлап ажылдап турган, очулдурукчу кижиге, меңээ бо-ла дузалажыр турду:

— Очулдурар үүлдериң кайы хирел? Хөй болза мен дузалажыйн — дээр. Шынап-ла, чамдыкта шуут четтикпес болгаш, ол эжимнің дузазын бо-ла көөр турдум.

Кижи ылаңгыя мугур харны чурттап эрткеш, аткаар база ыяап-ла көрнүр, амыдыралга үүнү кылдым, кандыг исти арттырдым деп шүгдүнер. Бижиттинмээн хоойлу ындыг. Кижиниң хөй чылдарда чурттаары өг-бүлезиннге, ажы-төлүнге, эш-өөрүнге өөрүшкү. Ындыг болганда, 1947 чылдан бээр таныырым, чаңгыс школага өөренип турганым, хөй чылдарда кады ажылдап келген эжим Дардан-оол Енданның 70 харлааны мөнгө база өөрүшкү! Ынчангаш эжим дугайында бо материалды бижидим.

Седен ХЕРТЕК.

Үттундурбас овур

БАЗА БИР ЧАС ДҮЖҮП КЕЛДИ

ШИЛГЕДЕК дурт-сынныг, сиреш магаботтуг, алыс боду спорттчу аян-шинчилиг болгаш, Айыл чок черниң федералдыг албанының офицери турган, шериг хевин суг кедипкен чорда көөрге, Борис-даа чарашла, кино артистеринге кижи дөмейлексээр. Шөйбек арын, кырлаң думчук, чидиг көруш, шимченгир, кашпагай изиг бүдүжү ооң аажы-чаңын улам тодарадыр. Элээди чылдарындан бээр аалоранынга кирип, аралажып чораан аайым-биле ооң эдержип өскен эш-өөрүн-даа, чоок кижилерин-даа эки билир, таныырым хөлчок.

Ол амыдыралга дендин ынак, чүвениң чүгле шынын сүрүксээр, кандыг-бир болуушкунга буруудап буурай берген таварылгада, частырыын миннириндан кажан-даа чалданмас. Бористиң тура-соруу, сүлдези кезээде бедик, шолбанналып чыып, чалбыраашталып хып чораан. Ол ындыг онзагай хевирсынныг болганындан-даа бооп чадавас, бодун шын ап билири-даа ыйнаан — хөйнүң мурнунга көзүлгенде — хөрлүг-даа чорду ийин.

Борис Сүрүнович бодунуң сеткилинге таарышкан башкы мергежилди шилип алганы — ооң хөй чылдарда удуртуп келгени улус өөредилгезиниң шугумунда бактаап турар республиканың спорт школазында өөренип турар келир салгалга волейбол, футбол, хостуг хүреш, шыдыраа, ча адарын бичии чаштарга өөредип турар аныяк тренер-башкыларга чаагай үүле-херекти уламчылаарынга чаачаа бедиктерни чаалап алырынче оларның бүзүрелин хайныктырган, хей-аъдын көдүрген. Ол боду чажындан-на шимченгир оюннарга хандыкшаан.

Бежен чылдарның ортаа үезинде улуг оолдар-биле (волейболду чарт ойнай берген үстүкү классчылар) кады хол бөмбүүн ойнап эгелээрде, баштай "херим" школазы доозуп алыр чүве болгай. Волейбол четкизиниң орнунга хостуг черде турар херимнерни-даа, шөйген сывырындак демирлерни-даа ажыглаар-ла азы чок болза ийи чагы аразынга чеп-аргамчы, хендир, чүвүр багларын-даа улаштыргаш, шөйүп алыр-ла. Ынчан амгы ышкаш нипельдиг туржук, баг-биле аксын шидиир волейбол бөмбүү безин тывылбас боор, шала сагынгыр оолдар, уруглар өглеринге бичии пөс бөмбүктер даарап эккээр.

ЭЛЭЭДИ ООЛ Борянның бажыны Тээли суурнуң шык кыдыынга, бодунуң чоок төрели болур хөй оолдарлыг өг-бүле Онгай-оолдарның чанынга, тараа складының артынга турган. Ол бажыңнар-биле склад аразында орукка барык кежээниң чыгыы лаптуулаар турдувус. "Хөлечиктээр" ойнакчыларга Бористиң командазынга удур туржуру дыка берге. Оолдар, уругларның аразынга иштин хирээ мыяа азы дүк-биле дыгааш, тырый даарап каан мячикти дендин ырадыр кагарлары бар. Борис боду удурланыкчызы ооң кагар ужурлуг мячиин канчаардаа багай каап бээрге, дээрже дүндүүштелдир хаптарга, шөлдүң өске талазынга турганнары бодунуң лагеринге онча-менди маңнажып кирип кээр. Мячикти дүндүүштей кагарга, шала окпан-чикпен дидимнери дозуп, холга тудуп аар хире болза, Борис ынчан чаңгыс угже дорт какпас, "эзгилепкеш" бажыңнар артынче азы улуг склад артынче чидир шааптар. Талыйган мячикти дилеп турда, Борис болгаш ооң командазы шуптузу тускайлаан шыйыгга туружун эзлептер.

Талыгырда адып каапкан ойнаарак дег чаш назын, чалыы үе амыдыралга уттундурбас чараш солун-на боор чүве-дир ийин. Сактыышкыннар катаптаттынмас — оозу солун аан. Хараданчыг чүве катап база эглип келбези.

БИР-ЛЕ КАТАП Борис Салчак чайгы дыштанылгазында төрээн сууру Тээлиге чедип келген. Ынчан чайын чүве. 60 чылдар эгезинде, ылаңгыя дыштаныр хүннерде хол бөмбүүн ары-сары хүнү бадыр улдап, "эттеп" кээр чүве-ле болгай. Оолдар-биле ойнап-ойнап алгаш, тарап чаныптарывыс мурнуу чарыында суурнуң чаңгыс узун кудумчузун өрү-куду кезек баскылааш, хөөрежип каап чор бис. Борис ол чылдарда Кызылдың № 2 школага өөренип, ону дооскаш, Красноярскиниң башкы институдунуң күш-культура факультединче өөренип кире бергенин, хөглүг, солун студент амыдыралын кежээ дургу элээн үр-ле сонуургатты. Анекдот — хөглүг чугааларны эңдере билирин эскердим. Оларның хөй кезин армян анекдоттар ышкаш чүве. Оларны арта ол чоннуң акцент аянныбиле аажок каттырынчыг кылдыр артисчиди чугаалаар болчук. Ынчан ооң орустаары шуут дазылаар, ол дылды арыг билир чораан.

Оон ол каш чыл болгаш, күш-культура башкызының дипломун холга алгаш, Кызылга ажылдап чедип келди.

Эртем-билигже чүткүл, эгээртинмес энергия, бергелерге торулбас бижиг үзел-бодал ортумак школа дооскаш, дораан-на дээди билиг чедип алырынче ону сорук киирип, эки ак орукче чүглепкен. Ол өөредилгеге салымныг, кызымак кижи болгаш, Саян артынга эрткен санныг чылдар дургузунда эртем-билигниң делгем делегейинче чалгыннарын херип, бот-тускайлаң хууда амыдыралдың дузун амзап, чурттал-гага туружун шын угланыышкын-биле тодарадып четтигипкен.

ООҢ МЕРГЕЖИЛИ — күш-культура башкызы. Ол дурт-сын-даа, шилип алган ажылының аайы-биледаа улуг спортка ылап-ла езулуг чаяаттынган кижи. Борис институт доозупканда, Кызылдың школаларынга башкылап, хоорайның, республиканың спорт организацияларынга инструкторлап, даргалап, албан хаакчылааш, Айыл чок черниң федералдыг албанынче шилчээш, капитан эрге-дужаалды эдилеп, кадржы офицер болуп үр чылдарда үре-түңнелдиг ажылдаан.

Ол капитаннап, башкылап-даа тургаш, хууда бодалдары хостуг, амыдыралга чоргаар, эчис үзелинге бүзүрелдиг, даартагы хүнге идегелдиг чораан. Хүн бүрүнүң амыдыралынга таваржып кээр бергелерге белен-селен торлуш дивес, чаныш-сыныш чок, чаңгыс сөглээн сөзүн дедир тыртпас, эгезинден тура ээлээн туружун салбас, езулуг-ла эр кижиниң мөзүлүг шынарларын, аажы-чаңын эдилээн, эш-өөрзүрек, кезек када изиглени-даа берген турар болза, эң чоок өңнүктери-биле эптежип алырының аргазын дораан тыва шаап аар, шын шинтпирни хүлээп алырынга кончуг дүрген хөделир, чамдыкта харын чассыгшөлээн өскен чаш чылдарында ышкаш чаптанчыг аажы-чаңныг, чараш сеткилдиг кижи деп билир мен.

Борис Сүрүнович амыдыралының сөөлгү чылдарында ажылдап турганы уругларның спорт школазынга ооң директору В. А. Шутов-биле демнежип турган, элээн хөй чаа үүлдерни кылганнар. Чылыг бээр котельная турган шаг-үениң аайы-биле октаттынган оран-бажыңны спорт школазы кылдыр эде дерээш, хамыктың мурнунда материал-техниктиг баазаны бызыглап, келир үениң спортчулары — элээди уругларның өөрениринге эргежок чугула таарымчалыг байдалдар ында тургустунган. Ук школаның спорт залы, методиктиг өөредилге кабинеттери үлегерлиг эки дериттинген. Ооң-биле кады РЭУСШ-тың (республиканың элээди уругларның спорт школазының) салбырлары Тыванын бүгү кожууннар төптеринде ажылдап турар.

Тыванын спортчу ат-алдарын көдүрүп, хөгжүдеринге төлептиг үлүүн кирип чораан хоочун спортчуларның бирээзи Б. С. Салчактың чырык адынга тураскааткан адаан-мөөрей хүнү чоокшулаан. База бир час ээлчээн эргип, база катап дүжүп келди, маргылдаалар манай берди.

Даңзы САЛЧАК.

КИЖИ КАДЫК-ЛА ЧОРЗА...

Арагалаашкын, наркомания. Удур хөөннер

БОДАНЫП КӨРЭЭЛИҢЕР, ЧОНУМ

Бо рынок экономиказының үезинде амыдыралчурттарга нарын, берге апарган. Чон аңаа шыдажып, чурттап чаңчыгып бар чыдар. Үе-шаг берге, чедишпес-ле дээр. А бо тыва чонумнуң улуг, бичиизи чокка арагага сундулуу шуут дөндөп барган. Бодумнуң нациямны бактавайн-дыр мен. Бисте биче сөткилдиг, буянныг, чараш чаңныг улус хөй. Ынчалза-дла ол бүгүнү бужартадып чоруур улус сөөлгү үеде көвүдээн. Херээжен чонга доктаап көрейн.

Херээжен дээрге-ле буянныг ие, кырган-ава, угба, дуңмалар-дыр.

Херээжен кижи чараш аажы-чаңныг, холу чемзиг, ак сеткилдиг, кады чурттап чоруур эр эжиниң хүндүткелдиг, идегелдиг чөлөгнижи деп билип чоруур мен. Бистиң Тывага XIУ Чыруткылыг Далай-лама аалдап чорааш, "херээжен" деп хайнак атты солуп, аажок чараш ат болур "кадыннар" деп онзагай атты тывыскаш, артында-ла ыдыктап каан болгай. Кадыннар деп атка төлептиг бооп шыдаар мөзүбүдүштүг, ажылгыр, биче сеткилдиг, ажы-төлүнүң кижизиндилгезинге сагыш човаашкынныг, эш-өөрзүрек, үнген-кирген чоннуг. Өг-бүлези-биле эпнайыралдыг, шынап-ла, кадын атка төлептиг ие кижилер бистиң аравыста чок деп болбас.

Ындыг-даа болза бистиң бөгүнгү амыдыралывыстан алгаш көөрге, ажы-төлүнүң кижизидилгезинче сагыш салбас, арагага сундулуг, аас-дыл үндүрер, хай-халап кылып чоруур, самыын садар чоруктарга ынак, салдынчак херээжен кижилер эвээш эвес. Кижи каяа-даа чорааш көрүп чоруурга, чамдык херээжен кижилер базаар, кудумчуларда, куда-дой болган, кижи ажааган черлерге ужубажы салбараргаш, чамдыктарының эдек-бышкаа ажыттына берген, хирлиг хеви көстүп, ушкан чыдары каракка чаржынчыг, чамдыкта кээргенчиг-даа апаар. Черле сөөлгү үеде улуг-бичии-даа эзирик херээжен улус кончуг көскүлең, каракка өөренип, чаңчыгып бар чыдар апарган. Улуг апарган херээжен улус кудумчуга долганып туруп алгаш, араганы аксындан ижип, хөөрежип турарга, чаржынчыг-даа боор чораан. Эзирик херээжен кижи аксы-дылы ойда-кайда, эки-бак сөстер эткен, соккуланган-каккыланган, каргаттынган, хүннешкен, алгыш-кырыш үндүрген чоруурга, таан чаржынчыг. Эзирик, бодамча чок, кайы хамаанчок эр-кыс харылзааларны кылып чоруурундан чамдык кыстарывыс демги кончуг халдавырлыг аарыгдан аарын турары база чажыт эвес болгай. Мындыг аарыгдан аарып чоруур кижилеривистиң саны көвүдеп турары дүүренчиг.

Ам мыңдай херээжен улус ок-бижек, ыяш-даш тудуп алгаш, каккылажып-соккулажып алган, ашаан, ажы-төлүн эндеп аар таварылгалар бар апарган. Бо база-ла арагалаашкынның уржуундан болган болуушкуннар-дыр. Чамдык херээжен улусту чижек кылдыр ап көрээлиҢер. Албан чери, кудумчу, базаар, садыг дээн чижектиг хөй-ниити черлеринге бодун ап билбес, бир-ле кижини эки-бак сөглээн турары дыка-ла чованчыг чорду. Шак ындыг улус хей-ле боттарының ат-алдарын баксырадып чоруур деп бодаар мен. Чеже-даа көрүшпес, өшөжээнниг болза, таптыг кижизиг болуп, багай сөс сүрбейн чугаалажып болбас чүве бе?

Араганы шуут ишпеңер дивейн тур мен. Ону кымдаа ижип болур. Ынчалза-даа чүгле өй-хемчээлдиг, эптиг-чөптүг ишкениле дээре. "Араганың үстүнге чам үнер" дижир болгай бис. Ынчангаш боданганывыс-ла дээредир ийин, чонум! Шагда эки үеде баштап турар тускай аңгы даргалыг херээженнер чөвүлели турган. Херээженнер хуралынга эки-багын чугаалажыр, кижизидилге ажылын эки деңнелге чоргузуп турган дээр. Ам бо шагда ындыг ниитилел та бар, та чок— билбес мен. Тыванның кайы-даа булуңнарында херээжен улус эзирик дембээрелдиң хайы-биле өлүрүүшкүн, айыыл-халап кылып чоруруу. дүвүренчиг байдалда. Тыва черивис каржысыының, каргыш-халактың ораны болур деп барды!

Тывада арагалаашкын сөөлгү үеде эң-не айыылдыг хевирже шилчээн. Ылаңгыя херээжен чоннуң, ооң иштинде аныяк ургларның, арагалаар чоруу анаа-бир чүве апарган. Кижи амытанның бодарадыычызы, эки мөзүшынарның үнер дөзү — херээженнер, кадыннар мынчаар арагалаар чүве болза, тыва нациявыстың аарыг-аржыктан болгаш бот-боттары өлүржүп төнери үр болбас хире. Тыва чонувуста калбарган арагалаашкынны чавырылдырар дизе, чүнү канчалза экил, чонум? Хемчээн ап, боданыр үе келбээн бе? "Өгнүң ээзи ада кижи ижерге, өгнүң чартыы өрттенир, не кижи ижерге, бүдүн өг өрттенир" деп чугаа бар. Ынчангаш экиле боданып көрээлиҢер. Ие кижилерни шуптузун ындыг деп кочулап, чемелеп биживедим. Аравыста ийи-чаңгыс мөзү-шынар чок чаржынчыгларга хомудаан сеткилимни илередип орарым ол. Бо үе-шаг бергедээнде, сула салдынмайн, эптиг-найыралдыг, бот-боттарывысты хүндүлежип, деткижип, демнежип-ле чурттаалыңар, чонум!

Василий МОНГУШ,
Хандагайты суур.

АМЫР-ДЫШ ЧОК...

Таңды кожуунның төп эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырынга дежурныйлап турган эмчи, эмчи сестразы, санитарка дүнекиниң 12 шакта палаталарда чыдар аарыг улустарның байдалын хынап, чамдык кижилерге эм сыкыртып, дүнеки хайгааралды дооскаш, дыштаныр өрээлинге барып изиг шай ижип олурда, телефон медээзи келген. Кезип эмнээр эмчи телефон тудазын алгаш, дыңнаан. Эмчиниң дүрген дуза чедирер чериниң эмчилери улуг кемдээшкинге таварышкан, берге байдалдыг кижини эккелгенин, ону дарый шинчип көөрүн дыңнаткан.

Кезер эмчи аякта шайын төндур ишпейн-даа, адаккы каътче маңнап бадыпкан. Аарыг кижини шинчип көөрге, кезип эмнээшкин кылбас болза, байдал берге болган. Ынчангаш ол кезишкин кылыры-биле бүгү-ле чүвени белеткээрин, кезишкинге киржир эмчилерни, сестраларны дарый бажыңнарындан кыйгыртырын негээн.

Каш шак үргүлчүлээн аар кезишкиниң түңнелинде, иштинче бижектеткен, иштики органнары улуг кемдээшкинге таварышкан кижиниң амытыны камгалаттынган.

Шак мындыг эмчилериң манавайн турганы, хенертен дүрген кезишкин кылыры негеттинип келир байдал кезер эмчи салбырынга барык хүннүң чыгыы таваржыр. Төп эмнелгениң кезип эмнээр салбырының эргелекчизи Чечена Алимовна Кальгаеваның чугаазы-биле алырга, эрткен чылын бо салбырга 705 кижи янзы-бүрү аарыглардан эмнеткен, план езугаар 254 кезип эмнээшкинни, 397 кезишкинни эмчиге дүрген дузаның эмчилериниң эккелгени бижектеткен, азы озал-ондакка таварышкан кижилерге кылган.

Чылда 365 хонук бар болгай. Бо салбырның кезер эмчилери чылда планнаттынмаан, дүрген кезип эмнээр 397 кезишкин кылганын бодаарга, мындыг кезишкиннер хүннүң-не чамдыкта ийи-үшдаа кезишкиннер болуп турар-дыр. Кестирип эмнеткен улустуң хөй кезии согур-шөйүндү аарыындан болур, оон аңгыда улуг кемдээшкинге азы чокшуп алгаш бижектеткен, аар чүве-биле соктурган кижилер болуп турарын салбырның эргелекчизи чугаалай-дыр.

Кожуунның төп эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырында 21 эмчи ажылдакчылары бар. Олар эмнелгеге келген аарыг улуска бүгү таланың дузазын көргүзер дээш амыр-дыш чок, тура-соруктуг ажылдап турарын чыда эмнедип турар улус мактап чугаалаар. Кезип эмнээр салбырга 30 ажыг чыл ажылдап турар хоочун дуржулгалыг эмчи Канчап Далбың-Кулаковнч Куулар база 1994 чылда Красноярскиниң эмчи институдунуң кезип эмнээр салбырын дооскан, ам дуржулгалыг кезер эмчи болган салбыр эргелекчизи Ч.А. Кальгаева олар нелээн ажылдап турарлар. Оларга дузалажып турар улуг эмчи сестразы Ч.Г. Бүрбү, кезип эмнээр эмчилериң сестразы Т.Д. Алехина, аарыг улус эмнээр сестралар Рита Оюн, Аяна Мембей-оол, Чойгана Сержиң, Оксана Серээ, Антонина Оюн, анестезист Саяна Чульдум, Оксана Натсан, Дадар-оол Андыкай, санитаркалар Алена Оюн, Оксана Ооржак, Наташа биле Мерген-кыс Оюн, Мартыгыр Наташа олар ажыл-ныжинге кызымак, бедик мергежилдиг, аарыг улустуң хүндүткелин чаалап алган ажылдап турарлар.

Шаг-үе берге-даа болза, бо салбырда херекселдер чаа, дерниг-херекселдер четчир, палаталар шупту чылыг, чырык, арыг-силиг, аарыг улуска таарымчалыг болуп турар.

Хоюг-оол МОНГУШ.
Таңды кожуун.

Шенеп көрүнерден

ЭМ ЧОКТА ЭМНЕНИРИ

Чуртталгада кандыг-даа кижиниң салым-чолунуң эң-не кол үндезини кадыкшыл дизе, черле частырыг болбас. Мага-бот кадык болза, угаан база кадык, угаан кадык болза, кижиниң салым-чолу база кадык. Кажан кадыкшыл дугайында чугаалажып тура, мага-ботту болгаш угаан-бодалды бо-ла аңгылай көре бээр бис. Кадык мага-ботта кадык тура-сорук дээн чижектиг. Бир эвес мага-ботту эм-таң-биле эмнээр чүве болза, угаан-бодалды чүүңүн-биле эмнээрил?

Чөөн чүктүң философчу болгаш кижиниң мага-бодун быжыктырып, хей-аъдын бединдер ажылдарын өөренип көөрге, угаан-бодалды чүгле шын угаан-бодал-биле, тодаргайлаарга, шын эртем-билиг-биле чогумчудуп, езулуг-ла шын, кадык байдалче киирип, экиртип болур. Угаан-бодалды шын эртем-билиг-биле эжижидип болур чүве болза, мага-ботту эм-таң чокка шын эртем-билиг-биле сегидип, янзы-бүрү аарыглардан адырып ап болур бе? Бо айтырыгга харыны бижээн чүүлүмге тодарадырын оралдажып көрейн.

Чоокта чаа "Эм чокка эмнээр бурунгу кыдат арга" деп аттыг тыва дылга бижиттинген бичии номчугашты номчуп көргеш, чөөн чүк медициназын сонуургап чоруурларга бодумнуң билип алган чүүлдеримни сонуургадыр бодай-дыр мен. Бо номда кижиниң таваңгайларында биоточкаларны массажтап тургаш, янзы-бүрү аарыглардан канчаар сегип, ниити кадыкшыл байдалды канчаар эжижидип алырын кысказы-биле тодаргай бижээн.

Чөөн чүк медициназының айтып турары-биле алырга, кижиниң холдары болгаш буттары дээрге мага-ботту көргүскен бичии адырлары болуп турар. Ынчангаш адыштарда болгаш таваңгайларда бүгүле иштики органнарның хевирлери, точкалары бар боорда, улуг мага-боттуң иштики органнарның ажылы-биле холдар, буттар дамчыштыр тудуш, харылзаалыг болуп турар. Адыштарны болгаш таваңгайларны массажтаары дээрге-ле бүгү мага-ботту массажтааны-биле дөмей. Бо арга-биле бодун эмненир күзелдиглерге массажты мынчаар кылырын сүмелээр ийик мен.

Чылыг өрээл иштинге шала кырынга чымчак чадыгны чаткаш, соңгу азы чөөн чүкче көрүндүр маспактанып олуруп алгаш, бүгү мага-боттуң шыңгаларын суларадып, оожум киир болгаш үндүр тынгылаар. Бир эвес маспактанып олурары силерге берге, шыланчыг болур болза, сандай азы орун кырынга олуруп ап болур силер. Ол үеде угаан-бодал, сагыш-сеткил база кичээнгейиңер чүгле бодуңарже, аарып турар чериңерже болгаш массаж аргага бүзүрелиңерже угланган турар ужурлуг. Ооң соонда ийи холдуң адыштарын чада туткаш, хөрек дужунга бот-бодунга (аразы 2—3 см.) каш катап чоокшуладып, ырадып көргеш, биоэнергияңарның чалымын эскерип, ону угаан-бодал, сагыш-сеткил мөөңнээшкинни-биле күштелдирип, чалымын улгаттырып алырын оралдажыңар. Оон хостуг сула шимчээшкин-биле баштай оң холуңар адыжын солагай буттуң таваңгайынга чоокшуладып, чылыгны эскерип, массажты кылып эгелээринге белеткениңер. Солагай холуңарның адыжын солагай буттуң кырынга оожум сула салып тудуп алыңар...

Силериң байдалыңар арай кошкак, шимчээшкин бүрүзүн улуг бергедээшкин-биле кылыр, оожум, сула шимчеп шыдавас болзуңарза, черле муңгарап, ундараваңар. Массажты чогуур үе-шагында чаңгыс-даа хүн эрттирбейн кылып турар болзуңарза, кадыңар чоорту экижип, оожум, таваар байдалче кире бээр силер.

Эгезинде таваңгайларга нити массажты кылып алза эки. Салаа баштары болгаш адыш ишти-биле буттуң салааларындан эгелеп таваңгайның ужунга чедир 18 катап, оон таваңгайның ужундан салаа баштарынга чедир база 18 катап суйбаар. Оон чурук езугаар аарып турар чериңериң точказын тодарадып тыпкаш, массажты салаа баштары-биле 36 катап кылыр. Оң талакы бутту солагай талакы хол-биле массажтап база-ла солагай бутту нугааны-биле дөмей кылып доозар. Эң-не чугула сагыр ужурлуг үүлүңер: массажты кылып турар үеңерде бодалыңар. Массажтап турар будуңарны Чер деп бодап алыр силер, ында силериң тарын каан тараңар (ол болза силериң арыг органыңар) Хүннүң херелдери болгаш чаашкын четпээнинден (ол болза силериң холдарыңар) ол кадып, баксырай берген. Бир эвес ону хүннүң-не хүнде үш катап, ол-ла үезинде доктаамал Хүннүң херелдери-биле чырыдып, чаашкын-биле суггарып турар болзуңарза, "аарыг чериңер" чайгаарла эттинип, мандып "үнүп" келир.

Дараазында база-ла таваңгайлар-биле кылыр мергежилге кижиниң кадыкшылын, бир эвес шын ажыглаар болза, кедергей эжижидип, хей-аъдын бедидер. Бо мергежилгени кыдат цигун-терапияда "буттарның салааларын көдүрүп алгаш кылаштаар мергежилге" деп адаар. Чүге буттарның салааларын анаа-ла көдүрүп алгаш кылаштаарга, кижиниң кадыкшылы экижий бээрил? Үстүнде көргенивис ышкаш таваңгайлар болгаш адыштар, бичии кижилер болза, салаалар баштары оларның холдары болгаш буттары-дыр. Ындыг болганда кажан бис салааларывыс көдүрүп алгаш кылаштап тура, шаланы азы черни чүгле хөрек болгаш көп-белдирбиле базып, мага-боттуң ол черлериниң иштики органнарын массажтап турганы-биле дөмей болуп, холдарны болгаш буттарны (салаалар) болгаш мээни (улуг-салаа) биоэнергия шугумундан адырып, оларны дыштандырып, чаа күштү тывылдырар.

Бо мергежилгени мынчаар кылыр. Буттарның салааларын өрү, куду көдүрүп алгаш, солагай бутту шалага азы черге таваңгайдан эгелеп базып тура, киир тынгаш, оң талакы бут черге азы шалага четпейн чорда, үндүр тынгаш, ол бут бастына бээрге, киир тынар. Оон өске бир хевири болза, солагай болгаш оң бутту базып тура, үндүр тынар. Кылашты база-ла оожум, сула шимчеп, тынышты доктаамал хайгааралга алыр. Киир тынып тура, 100, үндүр тынып тура, база 100 базымны кылыр. Бир эвес таваңгайларны массажтавышаан, бо мергежилгениң ийи хевирин эртенгиниң 5—6 болгаш кежээ 21—22 шак үезинде бир ай иштинде чаңгыс-даа хүн эрттирбейн кылыр болза, кадыңар экижип, чиик, сергек апарганыңарны эскерип каар силер.

Бо арга-биле эм чокка эмненир болгаш аарыгларга удур мага-бодун быжыктырып, бодунун кадыкшылын сайзырадыр. Тодаргайы-биле сонуургап турар болза, таваңгайларда биоточкалар көргүскен чурукту редакция дамчыштыр чорудуп бээр мен.

Сергей КҮЖҮГЕТ,
Кызыл хоорай.

"АЛДЫН ДҮШТЕР"

(наркоманнарның ажык сөзү)

Эрте бурунгудан бээр тыва кижиниң төөгүзүнүң туруп көрбээн айыыл-халап дирголып, анмак салгалды эзергиштелдир казыргылап келди. Чамдык аныяктар, элээдилер ооң хорадзын ханы-даа угаан билбейн, мнаар хандыкшын чоруурун хараадаачыг. Ынчангаш оларга өөредиг, согындырыг болзун дээн күзел-биле, Сергей Баймухамедовтуң "Алдын дүштер" деп номундан очулганы кылып эгелээним бо. Кым-бир кижиге ужур-дузалыг болза бурунна боязун.

Москва хоорайда эмчи сестразы, 23 харлыг С.Кривцованың сөзү. "Кажан ийи наркоман чурттай бээр болза, оон хилинчектиг чүве чок. Иелээ көрүшпес болганындан үргүлчү-ле чокшуп, содаалашкан чоруур. Өске кижилерге адаргаар, кымга-даа кээргел чок, хоранныг оътту тып алыры-биле чүү-даа канчаптарындан чалданмас. Эгезинде оор кижи-биле чурттап турдум. Бар-ла үнелиг чүвелерни садыпкаш, ооң акшазы-биле наркотиктерни садып ап, албыстап-ла турдувус. Бир кежээ наркотик сыкыртынып алгаш, пивону эндере ижип алгаш, парикмахерская оорлаар дээш чоруптувус. Ашаам биле эжиниң соңгадан үндүрген чүвелерин чыый тудуп тур мен. Оон нелээ үнүп келгеш, такси дилеп чоруптулар. Чаа-ла такси мээң чанымга чоокшулап кел чорда, шагдаалар машиназы бо келди. Эштеримниң таксизи мени-даа тоовайн эрте халыды, а шагдаалар мени тудуп алган. Шагдаа черинге мени эккелгеш, чанагаштап алгаш, кара туразында аажылап турдулар... Ол-ла хевээр шагдаа кижини көөр хөөнүм чок апарган.

Наркоман апарганым хан-дамырымдан бооп чадавас. Чүге дизе ачам наркоман кижи. Школаны 16 харлыымда дооскаш, эмчи училищезинге кирип алган мен. Чүгле 5 демдектерге бирги курсту доозуптарымга, башкыларым мени эмнелгеге ажылдадып каан. Бир улгады берген эр кижи үргүлчү-ле "мен бодум" дээш сыкыртынып алыр, чоорту "улуг дозадан салып берип көр" дээрге, аарып турары ындыг чүве ирги бе дээш, шыдаар шаам-биле эккепле турдум. Оон эскереримге, наркоман кижи болган. Бир-ле хүн опиум үзүбиле үен-даян химиктиг бүдүмелдер холуп каан чүве бергеш, дамырымче салып берди. Бичии болганда, шынап-ла, экизи кончуг-даа ышкаш апарган, оон эгелээш-ле доктаамал сыкыртынып эгелээн мен. Наркоман ургулар сыкыртынар чашпаны чок болза, чүден-даа чалданмастар".

Раиса ТАМБА-СЮРЮН
очулдурган.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Ававыс **Валентина Донгаковна САНДЮК** май айда 50 харлаан. Ол Торгалыг ортумак школазынга 34 чыл башкылап ажылдап келген. Ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, узун назын назылаарын күзедивис.

Хүндүткелдиг ававыстың
Хүлүмзүрээн шырай-арны,
Хүннүң изиг херели дег,
Хүннүң бисти чылдып чоруур.
Бежен чылдар хилис барбаан,
Бедиктерге четтиң, авай.
Бүгү эки чүүлдер долган
Ам бир бежен ажыг харны
Ававыска йөрээп ор бис.

Өөнүң ээзи, ургулары, дуңмалары.

ЭГИДИП ЭГЕЛЭЭН

Россияның Чазаа Ажаалга банкыларында акша шыгжадыглыг хөй санныг кижилерни өөртүр документини апрель 19-та хүлээп алган. **1991 чылдың июнь 20-го чедир** Ажаалга банкыларынга акша шыгжаткан хамаатыларның чамдык кезиинге **2000 чылда** компенсация төлээриниң чурумун ында айыткан.

Ында айытканын езугаар бо чылдың май айдан эгелээш, эң улуг назылыг шыгжадыкчыларга, биргээр чугаалаарга, 1924 чылга чедир төрүттүнген кижилерге, 1 бөлүктүң инвалидтеринге, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, бирги ээлчегниң салгакчыларына компенсацияны төлээр. Оон аңгыда харназыны хамаарылга чокка, шыгжадыг ээзи мөчээнде, ону ажаар акшаны салгакчылар ап болур.

Сентябрь 1-деи эгелээш, **1940 чылга чедир төрүттүнгөн 2 бөлүктүң инвалидтери** компенсацияны ап эгелээр. 1991 чылда акша үнезин езугаар компенсацияга 1 муң рубльди төлээрин айыткан.

Ажаалга банкыларынга шыгжаткан акшаның хуусаазындан компенсация түңү өскерлип турар. Ону коэффициент езугаар тодарадыр. Чижээ, 1—амгы күштүг шыгжадыглар, а ол ышкаш 1997-2000 чылдарда хагган шыгжадыглар талазы-биле; 1992-1995 чылдарда шыгжадыглар болгаш 1996 чылда хагган шыгжадыглар талазы-биле; 0,9—1992-1994 чылдардагы, 1995 чылда хагган шыгжадыглар талазы-биле, оондаа ынай.

Мурнунда компенсация кылган шыгжадыгларга катап компенсация кылбас. Компенсацияны шыгжадыкчының бодунга азы салгакчызынга, төлээлеткен кижиге төлээр. Бүзүрелдиг бижиктерни шын долдурары чугула.

ҮНДҮР СӨӨРТҮР ЧҮҮЛДЕРГЕ КААЙЛЫ ТӨЛЕВИРИНГЕ ЧАМДЫК ӨСКЕРИЛГЕЛЕР КИИРЕР БОЛГАШ НЕМЕЛДЕ ӨРТЕККЕ ҮНДҮРҮГ ОНААР ЧУРУМ ДУГАЙЫНДА

Россия Федерациязының Чазааның 1999 чылдың декабрь 9-та № 1364 доктаалынга дүүштүр РФ-тиң девискээринде каайлы черлерин таварыштыр үндүр сөөртүр чүүлдерге (бараанларга) үндүр сөөртүрүнүң каайлы төлевиринин чамдыызын өскерткенин Тыванның каайлы чери даштыкы-экономиктиг ажыл-чорудулгаларга дыңнадып тур.

Код 4403. Ине бүрүлүг ыяштардан болбаазыратпаан, карттаан болгаш карттаваан азы дөрбелчинней дилдирген болгаш дилдирбээн ыяш материалдары. Оларны үндүр сөөртүрүнүң каайлы төлевири хуу-биле азы евро акша-биле бир дөрбелчин метр дээш 6,5 хуу, ынчалза-даа евро 2,5 акшадан эвээш эвес болур.

Код 4407 10. Ине бүрүлүг ыяштардан кескен, чарган, хаарылгалаан, чонган 6 миллиметр чоон ыяш материалдары. 1 дөрбелчин метр дээш, 6,5 хуу, ынчалза-даа 5 евро акшадан эвээш эвес.

Код 4101. Эттевээн кештер, мыйыстыг бода мал азы аът кежи. 1000 кг дээш 15 хуу, ынчалза-даа 150 евро акшадан эвээш эвес.

Код 4102. Эттевээн хой азы хураган кештери. 1000 кг дээш 15 хуу, ынчалза-даа 105 евро акшадан эвээш эвес.

Код 4103. Эттевээн өске-даа кештер. 1000 кг дээш 15 хуу, ынчалза-даа 90 евро акшадан эвээш эвес.

НЕМЕЛДЕ ӨРТЕККЕ ҮНДҮРҮГ ОНААРЫНЫҢ ЧУРУМУНУҢ ДУГАЙЫНДА

Россия Федерациязының девискээринче кинр сөөртүр бараанларга немелде өртекке үндүрүг онаар. РФ-тиң хоойлужудулгазында айыткан чүүлдер маңаа хамаарышпас. Немелде өртектерге 10 хуу үндүрүг онаар.

Аъш-чем бараанларынга (арага аймаандан өске) РФ-тиң Чазааның бадылаан даңзызын езугаар онаар.

Тараага (10 бөлүк).

Уруглар бараанларынга РФ-тиң Чазааның бадылаан даңзызын езугаар.

Чигир чиг эдинге (бараан код 1701 11, 1701 12).

Өске бараанларга немелде өртекке үндүрүг 20 хуу болур

Немелде өртекке үндүрүг төлээринге чигелделер көргүзер айтырыгны РФ-тиң Күрүненің каайлы комитеди шиитпирлээр.

"Шын" солун дамчыштыр

Бистиң эң-не эргим киживис — оглувус, акывыс, дуңмавыс, чаңгыс оглунуң ачазы күдээвис, эживис — Тес-Хем кожуунның өрт чериниң ажылдакчызы, иштики херектериң биче лейтенантызы **Буян Кимович Бараннаны** сөөлгү орукче үдежип, ажыг-шүжүүвүстү кады үлежип, моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен Тес-Хем кожуунның өрт чериниң коллективинге, Самагалдай болгаш Берт-Даг школаларының коллективтеринге, Тес-Хем кожуунның ИХЭниң коллективинге болгаш ырак-чооктан келген чонувуска четтиргенивисти илередип мөгейдивис.

Өөнүң ишти, ада-иези.

Урулгарымның, оглумнуң ынак ачазы, ажылгыр, быжыг туруштуг, амыдралга даянгыыжывыс, бистерге өөрүшкүнү шаңнап чораан өөм ээзи, күдээвис, честевис, акывыс, дуңмавыс, оглувус **Юрий Дөгөлдөевич Чажытмааны** сөөлгү орукче үдеп, кажыдалывысты үлежип келген болгаш моральдыг, материалдыг деткимчени көргүскен эриг баарлыг чонувуска, эш-өөрүвүске, кудаларывыска, Шуурмактың школа, лесхоз коллективинге, суму чагырга черинге, Мөрен суурнуң чонунга, чаңгысклассчыларывыска, чаңгыскурсчуларывыска, Кызылда дуңмаларывыска база боттарының чымчак, чылыг сөстери-биле доңган сеткиливисти чылыткан шуурмакчыларга сеткиливис ханызындан четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейдивис.

Өөнүң ишти Римма Викторовна, ургулары, оглу, Чажытмаалар, Очур-оолдардан.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Каң-оол Сат, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Чимисмаа Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91;
секретариат—3-36-82. Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94.

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15
Медээлер албаны—3-34-98;
Бухгалтерия—3-41-16;

Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ама.
Тиражы 4649.
Чагыг 52.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазыбиле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.